

Stowarzyszenie Starożytników

ul. Młynarska 35a/45
01-175 Warszawa

WYNIKI BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH PRZEPROWADZONYCH NA DZIAŁKACH:

78 Obręb 50 **Stare Miasto**

79 Obręb 50 **Stare Miasto**

Radom Rynek

Adam Golański (red.)

Inwestor:
Muzeum im. Jacka Malczewskiego
26-600 Radom
Rynek 11

Warszawa 2023

Spis treści

Wstęp, Adam Golański.....	2
Badania geofizyczne metodą georadarową, Radosław Mieszkowski.....	5
Metodyka badań i ich etapy, Justyna Kokolus, Michał Maciaszek.....	6
Wyniki badań archeologicznych, Justyna Kokolus, Michał Maciaszek.....	8
Źródła kartograficzne dla zabudowy parceli Rynek 16 i Rwańska 1a, Zbigniew Lechowicz.....	18
Zarys procesu urbanizacji przestrzeni miasta lokacyjnego w Radomiu, Zbigniew Lechowicz.....	25
Pozostałości budynków drewnianych dotychczas odkrytych na pozostałych parcelach przyrynkowych. Zbigniew Lechowicz.....	46
Ruchome źródła archeologiczne, Zbigniew Lechowicz.....	56
Analiza archeologiczno-architektoniczna efektów badań na działkach nr 78 i 79 w Radomiu (Rynek 16, Rwańska 1a), Zbigniew Lechowicz.....	67
Postulaty konserwatorskie, Zbigniew Lechowicz.....	94

Wstęp

Przedmiotem zamówienia było „Przeprowadzenie przedprojektowych badań archeologicznych na:

1. Zabudowanej nieruchomości gruntowej stanowiącej działkę ewidencyjną o numerze 78 o obszarze 0,1326 ha położonej przy ulicy Rynek 16 w Radomiu
2. Zabudowanej nieruchomości gruntowej stanowiącej działkę ewidencyjną o numerze 79 o obszarze 0,678 ha położonej przy ulicy Rwańskiej 1 w Radomiu

Budynek przy ulicy Rynek 16 w Radomiu jest obiektem zabytkowym, który został wpisany w granicach posesji w rejestr zabytków decyzją z dnia 14.02.1990 pod nr 419/A/19.

Przedmiotowa nieruchomość znajduje się także w obszarze zabytkowego zespołu urbanistyczno- architektonicznego Miasta Radomia, wpisanego do rejestru zabytków byłego województwa radomskiego pod nr 410/A/89 z dnia 14.09.1989, oraz w ścisłej strefie ochrony archeologicznej.

Budynek przy ulicy Rwańskiej 1 w Radomiu jest obiektem zabytkowym, który został wpisany w granicach posesji do Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków. Przedmiotowa nieruchomość znajduje się także w obszarze zabytkowego zespołu urbanistyczno- architektonicznego Miasta Radomia, wpisanego do rejestru zabytków byłego województwa radomskiego pod nr 410/A/89 z dnia 14.09.1989, oraz w ścisłej strefie ochrony archeologicznej.

Badania miały na celu rozpoznanie intensywności, charakteru oraz miąższości nawarstwień zarówno na terenie obecnie niezabudowanym, jak i w piwnicach istniejących budynków.

Badania miały charakter przedprojektowy, musiały zatem objąć w reprezentatywnym zakresie obie działki. Ponieważ jednak nieznana jest jeszcze koncepcja budowlana, nie można było dopasować do niej wykopów ratowniczych. Wykopy założono zatem w miejscach najbardziej obiecujących poznawczo, gdzie można było spodziewać się reliktyw historycznej zabudowy. Lokalizację wykopów oparto także na wynikach badań georadarowych, którymi objęto 100% niezabudowanych części działek. Raport z badań georadarowych stanowi rozdział 2 niniejszego opracowania.

Badania prowadził zespół archeologów pod kierownictwem mgr Justyny Kokolus i mgr Michała Maciaszka. Konsultantem naukowych był dr Zbigniew Lechowicz.

Łącznie przebadano powierzchnię 2,95 ara. Wykonano wykopy sondażowe w piwnicach obu budynków.

Ryc 1. Rozmieszczenie wykopów archeologicznych

Radosław Mieszkowski

Badania geofizyczne metodą georadarową

Rozdział został załączony na końcu, w formie Aneksu.

Metodyka badań i ich etapy

Rozpoznawcze badania archeologiczne w Radomiu na parceli Rynek 16 i Rwańska 1 rozpoczęto od dopasowania dawnych planów do współczesnego podziału geodezyjnego i współrzędnych GPS. Następnie wyznaczono miejsce eksploracji prac w postaci wykopów 1 i 2 z uwzględnieniem istniejącej na planach zabudowy. Wykop 1 usytuowano równolegle do ściany kamienicy Rynek 16 (w oddaleniu wynikającym z zamontowaną przyporą podtrzymującą ścianę budynku), o kształcie zbliżonym do trapezu prostokątnego (z uwagi na ścięty narożnik działki oraz przebiegający gazociąg nie było możliwości założenia wykopu o kształcie czworokąta – kwadratu lub prostokąta). Wykop 2 umiejscowiono równolegle do ulicy Szewskiej, na przedłużeniu wykopu 1. W toku prowadzonych prac wyznaczono wykop 1A prowadzący do ściany kamienicy Rynek 16 pozwalający poznać strukturę fundamentu kamienicy oraz przesondowanie terenu wyłączonego z badań z przyczyn bezpieczeństwa. Prace wykopaliskowe rozpoczęto od wykopu 1, zaś w późniejszym etapie prowadzono równolegle w wykopach 1 i 2. Dla obu wykopów wprowadzono odrębne inwentarze obiektów i warstw (wykopy 1 i 1A potraktowano łącznie). Natomiast inwentarz zabytków oraz próbek prowadzono w sposób ciągły, wspólnie dla obu wykopów. Wykop 2 z uwagi na ujawnione mury (pozostałości fundamentów ceglanych i kamiennych) podzielono na siedem części (W2/1, W2/2, W2/3, W2/4, W2/5, W2/6, W2/7) (w toku prac niektóre z nich połączyły się, wówczas stosowano w dokumentacji podwójną numerację). Pozyskany materiał zabytkowy inwentaryzowano w ramach badanych warstw mechanicznych (WM I – IV) odrębnie dla wykopów i części, zaś w momencie wydzielenia się jednostek stratygraficznych (obiekty i warstwy) w ramach tych jednostek.

W wykopie 1 eksplorację prowadzono warstwami mechanicznymi na całości wykopu do poziomu WM III (-140 cm) – w tym momencie wyznaczono wykop 1A i eksplorowano go do tej samej głębokości (WM I 0-40 cm, WM II 40-80 cm, WM IIA 80-100 cm, WM III 100-140 cm). Po osiągnięciu poziomu WM IV (-160 cm) założono w wykopie 1 cięcie profilowe na linii NS równoległe do granicy E wykopu mające pokazać profil ob. 7 oraz rozpoznać warstwy w strefie NE. Z przyczyn bezpieczeństwa i logistyki dalszą eksplorację prowadzono w części E wykopu ograniczonej wspomnianą linią profilową oraz w wykopie 1A (stanowiącym już na tym etapie integralną część wykopu 1. Po zadokumentowaniu i wyeksplorowaniu odkrytych

obiektów i warstw, oraz zadokumentowaniu profili ścian wykopu przystąpiono do prac w części W wykopu. Prace prowadzono etapami (część SW, następnie NW) z uwzględnieniem odkrywanego podziału na obiekty o charakterze mieszkalnym. Prace zakończono po wyeksplorowaniu wszystkich odkrytych warstw i obiektów oraz zadokumentowaniu ścian wykopu.

Eksplorację w wykopie 2 prowadzono również warstwami mechanicznymi, jednak z podziałem na poszczególne części (W2/1, W2/2, W2/3, W2/4, W2/5, W2/6, W2/7). W momencie wydzielenia się jednostek stratygraficznych – obiektów i warstw prace prowadzono z ich uwzględnieniem, jednak nadal w ramach części (ew. połączonych części). Badania rozpoczęto od uzyskania poziomu WM I na całości wykopu i zadokumentowaniu przebiegu murów fundamentowych (ze względu na istniejące zniszczenia warstwa ta była nie jednakowej miąższości i wynosiła od 40 do 60 cm). Następnie prace prowadzono w ramach poszczególnych części wykopu. W przypadku odkrywania struktur znajdujących się na terenie kilku części starano się uzyskać ten sam poziom eksploracji na całości z nią związaną. Z uwagi na znajdujący się w strefie zachodniej rurociąg część W2/1 wyeksplorowano całkowicie w pierwszej kolejności. Natomiast w związku z odkrytymi relikami drewnianego wymoszczenia w części W2/7 na poziomie WM V podjęto decyzję o usunięciu całości współczesnych zniszczeń z narożnika SE wykopu, które okazały się sięgać jedynie do tego poziomu. W ostatnim etapie prac w wykopie 2 prowadzono eksploracje odkrytych studni w części W2/7.

Wyniki badań archeologicznych

W wykopie 1 odkryto fragmenty pozostałości trzech kompleksów mieszkalnych – chat z elementami towarzyszącymi usytuowanych przy pierzei rynku (ob. 22, ob. 21 i 7, ob. 34) oraz czwartej znajdującej się w narożniku NE wykopu (ob. 8 i 40). Ponadto zarejestrowano relikty wcześniejszego etapu użytkowego znajdującą się pod obiektami 21 i 34 (ob. 36) oraz pozostałości po konstrukcji szachulcowej w wykopie 1A.

CHATA 1 została zarejestrowana na poziomie WM IV w części S wykopu W1 i oznaczona jako ob. 22 oraz w wykopie 1A wzdłuż ściany W jako warstwa 6. Jej główna część znajdowała się na terenie nieeksplorowanym, częściowo pod podporą podtrzymującą ścianę kamienicy. Zarejestrowano belkę podwalinową ułożoną prostopadle do pierzei rynku. W profilu S wykopu 1 (który uległ destrukcji w czasie prac) obiekt 22 miał miąższość dochodzącą do 60 cm. Na poziomie WM IV jego wymiary wynosiły 660 x 50 cm, zaś całość chaty (ob. 22 wraz z w. 6) miała długość 1050 cm. Wypełnisko wewnątrz stanowiła szaro-brązowa próchnica.

CHATA 2 została zarejestrowana na poziomie WM IV, równolegle do chaty 1. Stanowił ją ob. 21 wraz z ob. 7 (prawdopodobnie przybudówka) oraz odkryte dołki będące pozostałości konstrukcji zarówno narożnych (ob. 3, ob. 28 i 29) jak i wewnętrznych. Miąższość warstwy dochodziła w ob. 21 do 90 cm zaś w ob. 7 do 20 cm. Wymiary całego kompleksu stanowiącego chatę 2 to 1000 x 460 cm. W wypełnisku ob. 22 zadokumentowano warstwę przepalanej drewnianej podłogi oraz warstwę polepy.

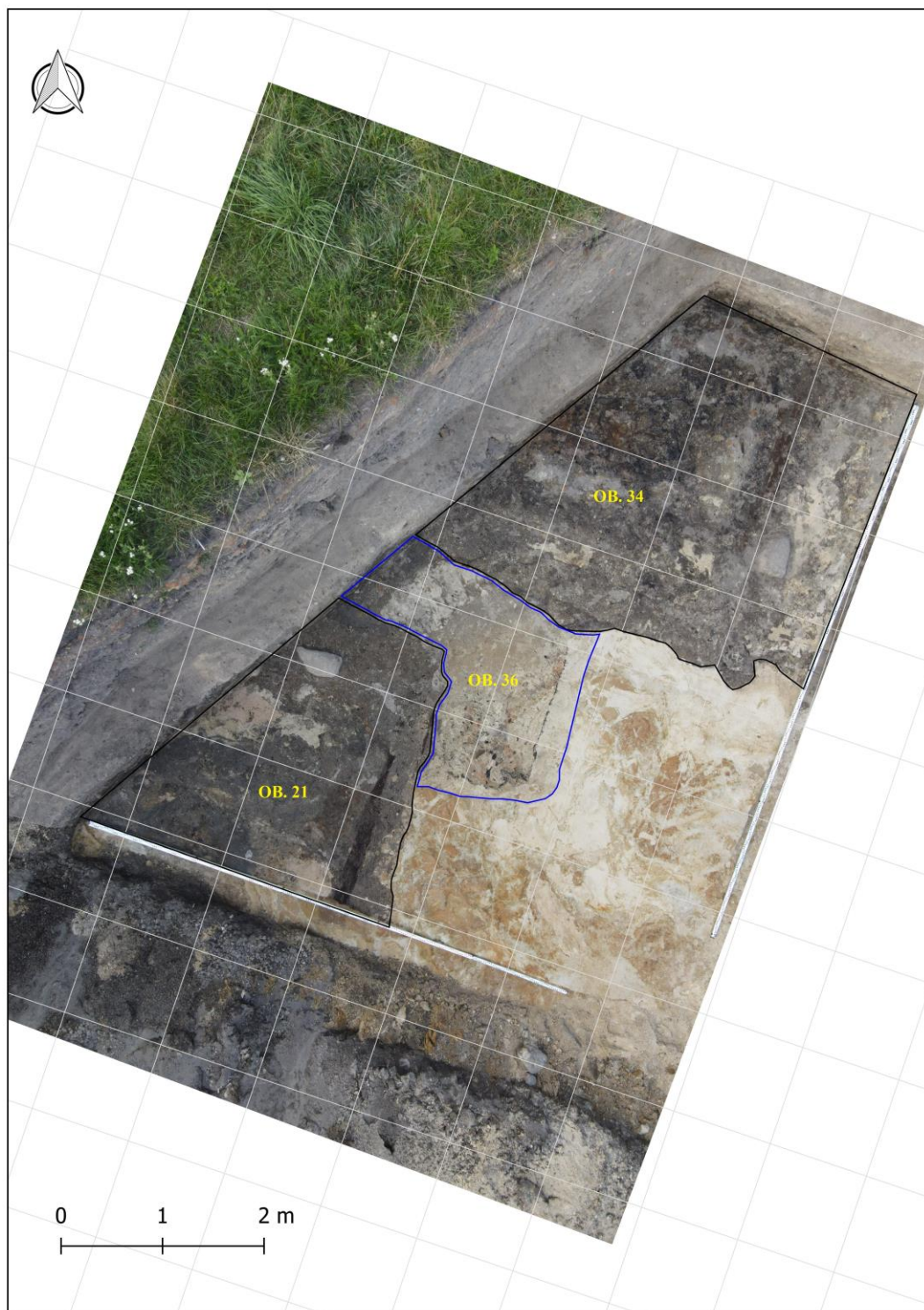
CHATA 3 została zarejestrowana na poziomie WM IV, równolegle do chaty 2. Usytuowana była w narożniku działki, na styku Rynku i ul. Szewskiej. Stanowił ją ob. 34 wraz z dołkiem postępowym ob. 35. Na poziomie WM VII zarejestrowano zarys, zaś na poziomie WM VIII całość belkowej podwaliny konstrukcji. Miąższość konstrukcji wynosiła ok. 100 cm, zaś zadokumentowane wymiary zawierały się 500 x 400 cm. Odkryta konstrukcja podwalinowa składała się z czworokątnych belek o zachowanym przekroju 33 x 33 cm.

CHATA 4 została zarejestrowana na poziomie WM IV w narożniku NE wykopu, na przedłużeniu chaty 3. Składała się z ob. 8 i 40. Została uchwycona jedynie w niewielkim fragmencie. Jej miąższość dochodziła do 100 cm, zaś wymiary to 490 x 100 cm.

OBIEKT 36 zarejestrowany na poziomie WM VII pomiędzy ob. 21 i 34. Obiekt ten stanowił przypuszczalnie część wcześniejszej fazy zabudowy – ob. 21 i 34 były wkopane w niego. Obiekt przypuszczalnie również usytuowany był prostopadle do pierzei rynku (tak jak chata 1, 2 i 3). Zarejestrowana miąższość to 30 cm.

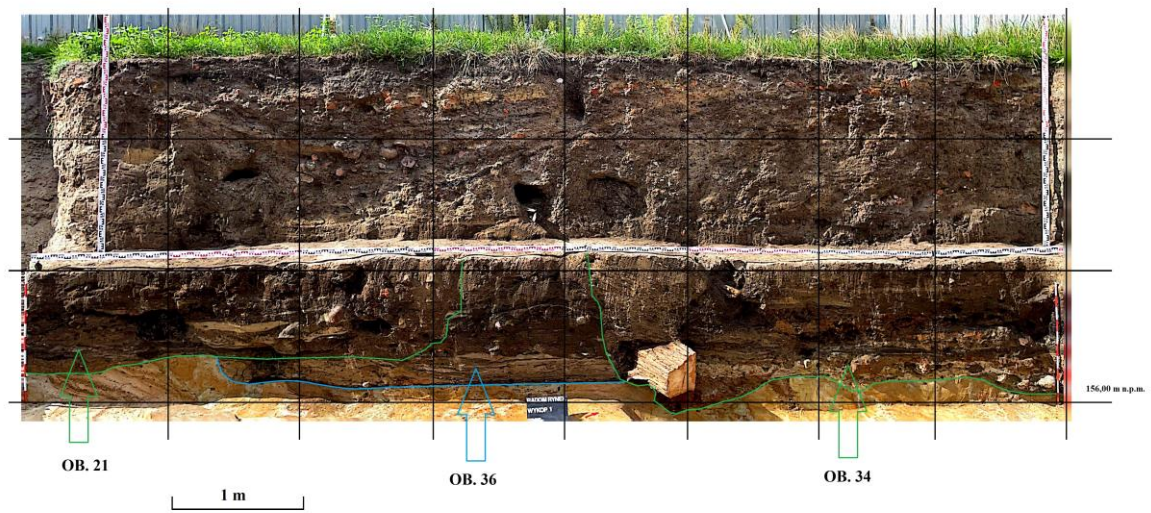

Wykop 1. Numeracja wydzielonych budynków

Wykop 1. Numeracja obiektów archeologicznych

PROFIL NW WYKOPU 1

Wykop 1. Profil NW

W wykopie 2 odkryto fragment kompleksu mieszkalnego lub dwóch połączonych znajdujących się w częściach W2/1, W2/2, W2/3, W2/4; oraz pozostałości z wcześniejszego etapu użytkowego znajdujące się poniżej – narożnik NW wykopu, części W2/1 i W2/2 (warstwa A, B i C). Natomiast w częściach W2/5, W2/6 i W2/7 odkryto przypuszczanie pozostałości browaru składające się z pieca słodowego (prawdopodobnie drugiego, zniszczonego piec), dwóch studni z różnego etapu użytkowego wraz z kanałem odprowadzającym wodę, drewnianego moszczenia podłoża, oraz pozostałości płotu dzielącego parcele i przechodzącego przez studnię. Ponadto zarejestrowano fragment konstrukcji chaty w narożniku NE wykopu (ob. 19).

Wykop 2. Relikty zabudowań z XIX wieku- poziom murów fundamentowych z obiektami 1 (piwniczka), 2 (piwniczka/ob.sanitarny)

CHATA zarejestrowana została na poziomie WM IV w części W wykopu (części W2/1, W2/2, W2/3 i W2/4). W części 3 i 4 wykopu 2 przy ich wschodniej granicy zarejestrowano deskę-belkę stanowiącą koniec konstrukcji. Z uwagi na zniszczenia współczesna kanalizacją (część 1) oraz zakres terenu badań nie zarejestrowano granic N, S i W. Wypełnisko stanowiła warstwa

próchnicy brunatnej z organiczną domieszką. W centralnej części chaty na terenie części 2 i 3 wykopu 2 zarejestrowano fragment konstrukcji podłogi lub/i ściany (deski/belki ułożone w układzie W-E).

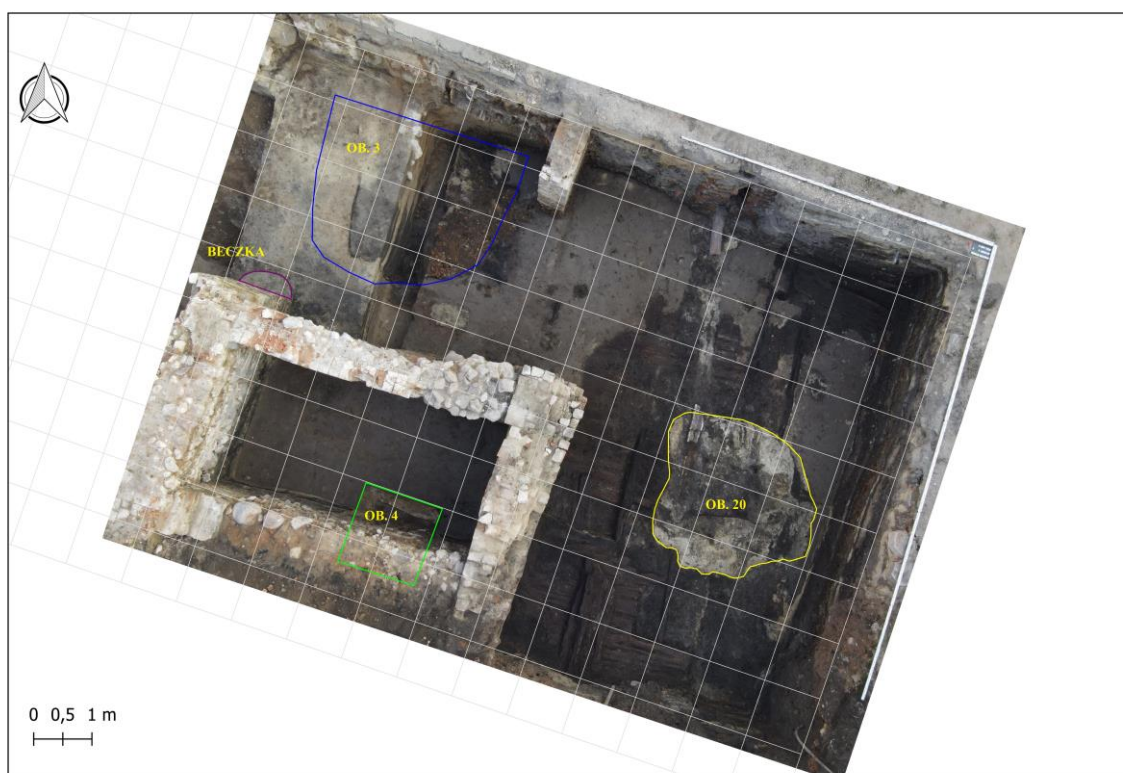

Wykop 2. Chata 2 (ob.21) i chata 3 (ob.34) i znajdujący się pod spodem obiekt mieszkalny (ob. 36)

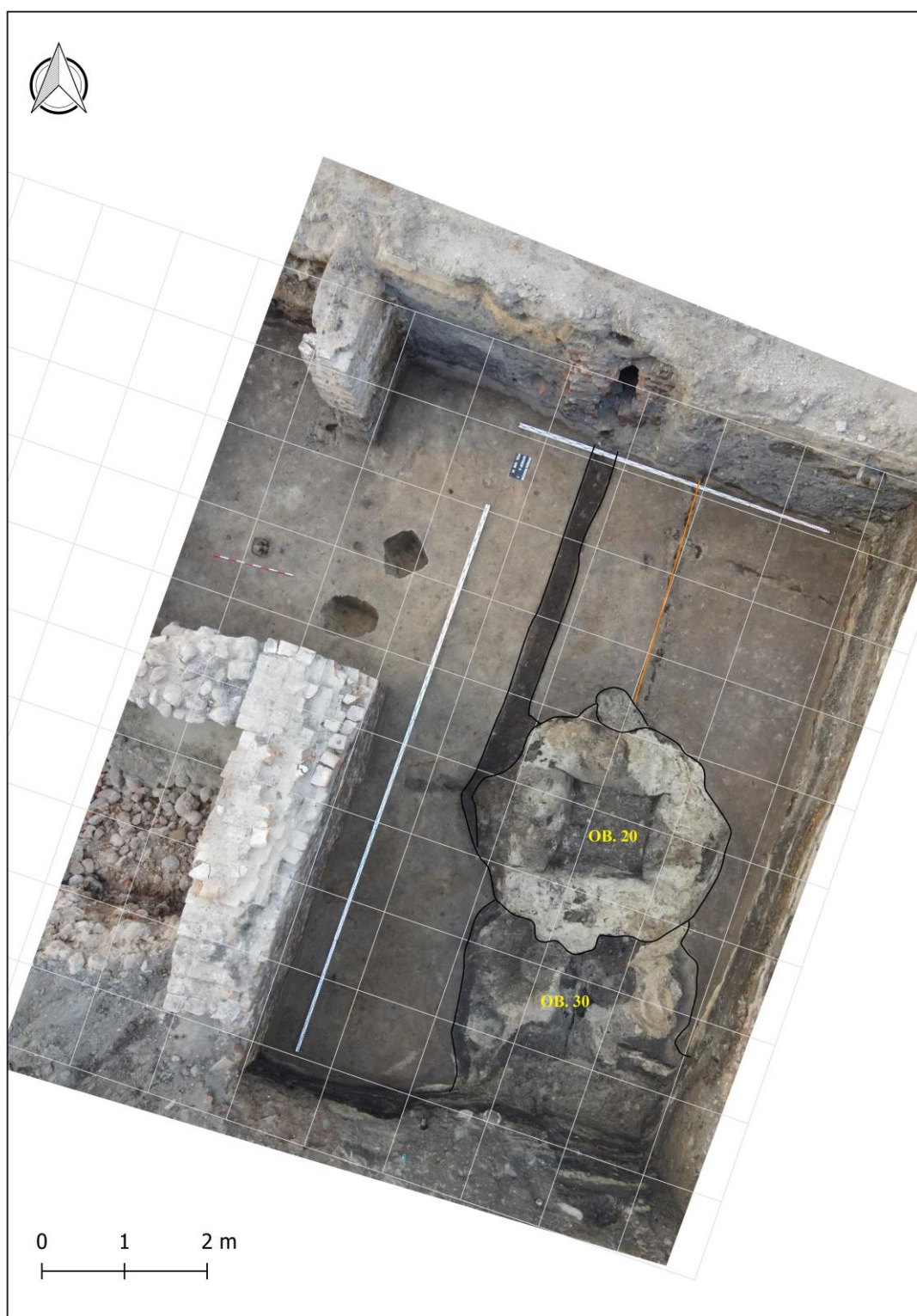
KOMPLEKS BROWARNICZY został zarejestrowany w części E wykopu (część W2/5, W2/6 i W2/7). W jego skład wchodziły piec słodowy (ob. 3), prawdopodobne pozostałości pieca (ob. 4), dwie studnie (ob. 20 i 30) wraz z kanałem odprowadzającym wodę oraz fragment beczki odkryty przy murze, w narożniku SW części 5 wykopu. Ponadto po stronie W studni zarejestrowano fragment drewnianego moszczenia terenu oraz pozostałości po sztachetowym płocie usytuowanym na linii N-S dochodzącym do studni nr 20. Studnie zarejestrowano na poziomie WM V – ob. 20 oraz na poziomie WM VII – ob. 30. Chronologicznie ob. 30 był starszy, zaś ob. 20 został częściowo wkopany w niego. Średnica zarysu wkopu ob. 20 miała około 300 cm, zaś bok cembrowiny 100 cm. Głębokość od poziomu WM VII to około 250 cm, co daje 430 cm od współczesnego poziomu gruntu. Od zachodniej strony ob. 20 odchodził w kierunku N kanał odprowadzający wodę. Ob. 30 to

pozostałość wcześniejszej studni zniszczonej prawdopodobnie w czasie użytkowania oraz przez budowę ob. 20 i współczesne konstrukcje. Miała zbliżone wymiary, jednak była nieco płytsza – od poziomu WM VII 180 cm.

Piec słodowy został odkryty w części W2/5 wykopu na poziomie WM II, jednak fragmentarycznie był widoczny od poziomu WM I. Zarejestrowane wymiary to 500 x 330 cm i głębokość 210 cm. Widoczny był wyraźny trzon ogniowy oraz czworokątna konstrukcja w części S służąca do wybierania popiołu. Piec miał wypełnisko warstwowe, noszące ślady wielokrotnego użytkowania.

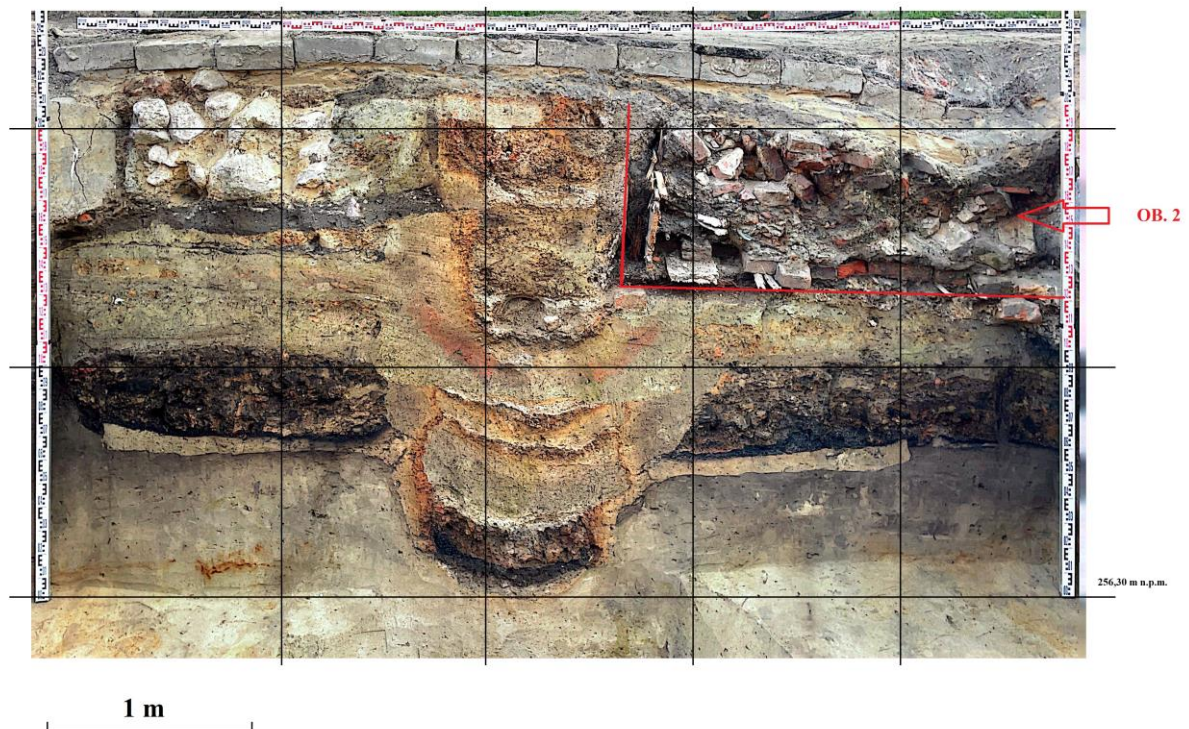

Wykop 2. Kompleks browarniczy z widocznym drewnianym moszczeniem przy studni, studnia (ob.20), piec słodowy (ob.3), przypuszczalne pozostałości drugiego pieca (ob. 4) oraz beczka

Wykop 2. Kompleks browarniczy, studnie (ob. 20 i 30) wraz z kanałem do odprowadzania wody i zaznaczonym przebiegiem płotu sztachetowego dzielącego parcele

PROFIL N OBIEKTU 3

Wykop 2. Profil północny z obiektem 3

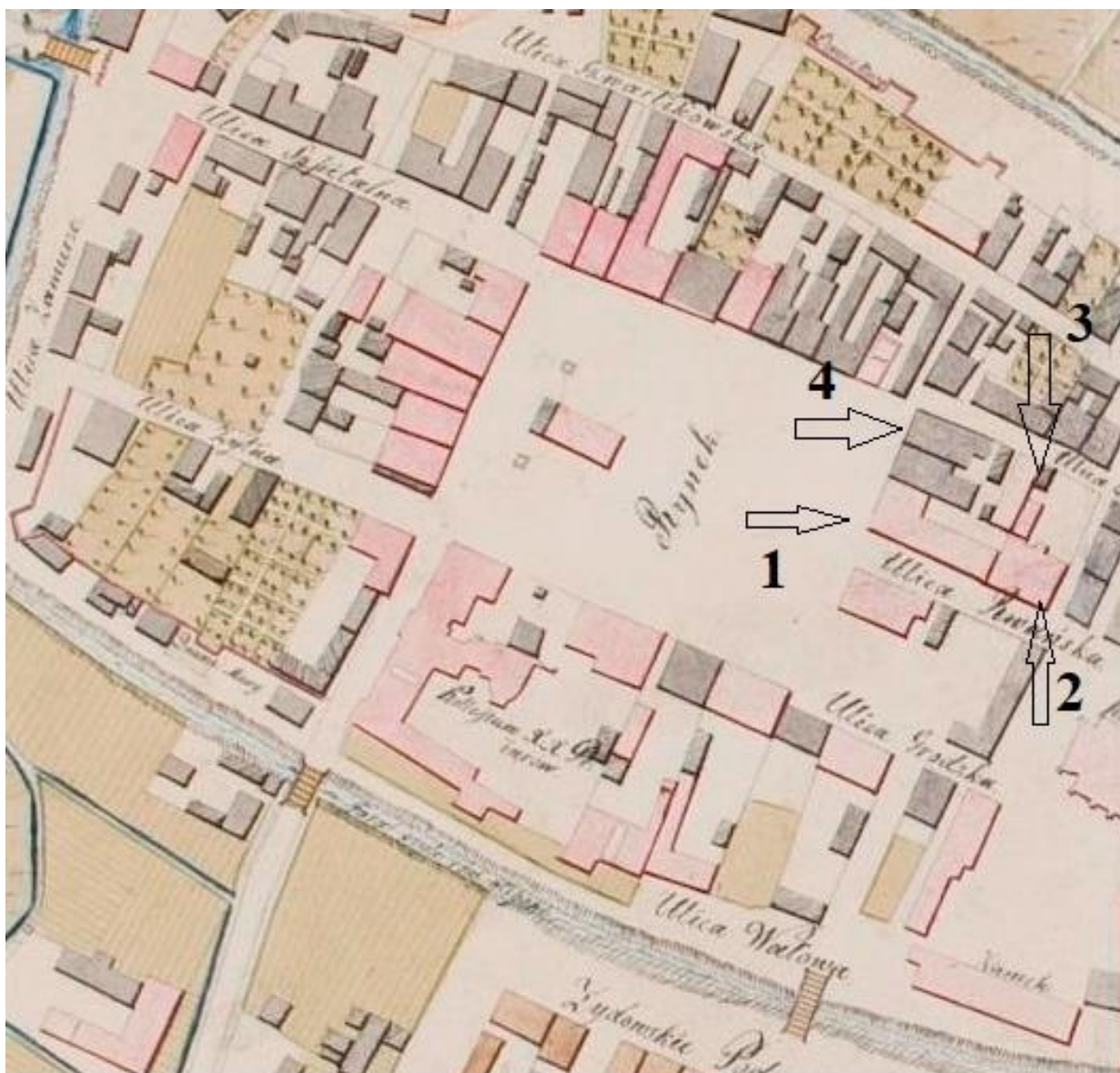
Źródła kartograficzne dla zabudowy parceli Rynek 16 i Rwańska 1a

Źródła kartograficzne istotne dla prześledzenia najstarszych układów urbanistycznych miasta są nieliczne. Do chwili obecnej podstawowe źródła kartograficzne ukazujące mniej lub bardziej schematycznie układ zabudowy miasta to zaledwie cztery pozycje. Najstarszy powstały w końcu XVIII wieku tzw. Plan ogólny ukazuje schematyczny plan miasta z widocznymi podziałami na kwartały. Podobny mocno zeschematyzowany układ miasta pokazuje Mapa zachodniej Galicji wykonana przez A. Meyera von Hendsfelda z lat 1801-1803. Zeschematyzowany układ bloków zabudowy jest pokazany także na planie miasta wykonanym przez płk. Polczyńskiego w 1815 roku. Precyzyjny układ przestrzenny ukazuje tylko niezawodny plan wykonany przez I. Ebertowskiego w 1818 roku i kilka jego kolejnych kopii. Istotny jest także plan zabudowy części miasta kazimierzowskiego wykonany przez S. Balińskiego ukazujący stan zabudowy w 1831 roku. Sądząc po źródłach kartograficznych już przed ich powstaniem, jeszcze w XVIII wieku istniały budynki mieszczańskich kamienic na obu parcelach.

Na planie I. Ebertowskiego z 1818 roku widać istniejące budynki Rwańska 1a i Rynek 16. Oba są realizacjami murowanymi, Związane są z nimi oficyny boczne także murowane.

Budynek Rynek 16 zajmuje parcelę narożną przyległą do wlotu ulicy Rwańskiej. Budynek frontowy ma około 18 metrów szerokości (elewacji rynkowej). Elewacja wzdłuż ul. Rwańskiej liczy około 38 długości i jest zapewne równej głębokości parceli rynkowych w pierzei wschodniej. (1) Wzdłuż granicy wschodniej znajduje się długa na około 19 m murowana oficyna dochodząca na północy do ulicy Szewskiej.(3) Na północ od budynku głównego znajdują się dwa budynki drewniane na dwóch odrębnych parcelach.(4)

Na parceli Rwańska 1 znajduje się budynek murowany zajmujący całą jej szerokość z frontem od ulicy Rwańskiej. (2) Budynek frontowy o wymiarach 18,80 na 14,50 m. Wzdłuż zachodniej granicy parceli usytuowano murowaną oficynę o długości około 10 m i szerokości 5-6 m.. Na jej prosi przy ulicy Szewskiej znajduje się budynek drewniany.

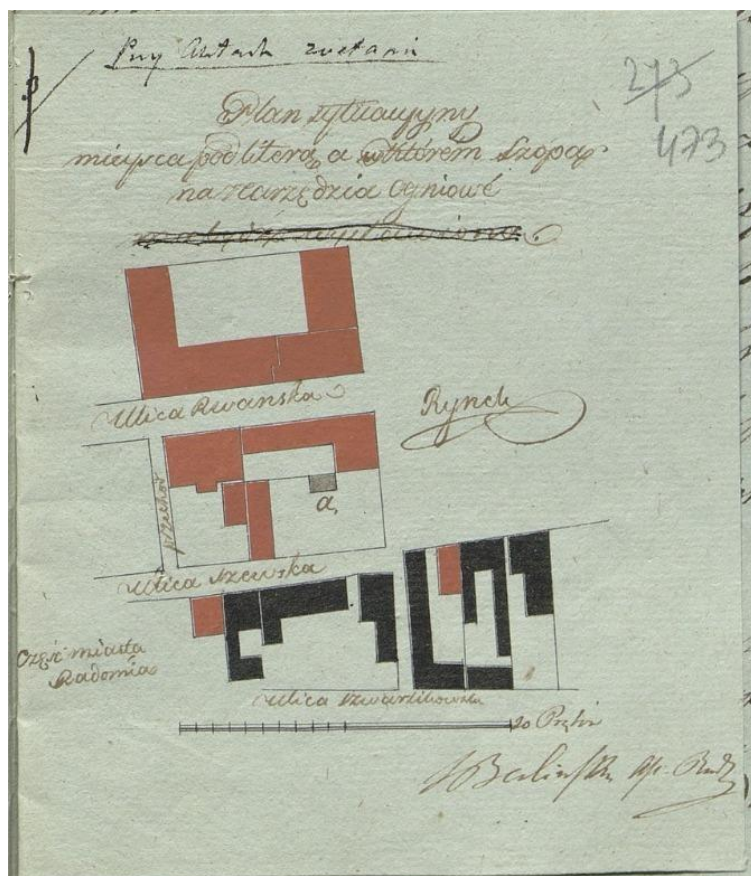
Plan I. Ebertowskiego

Zbliżony układ zabudowy interesujących nas parceli pokazuje plan S. Balińskiego z 1831 roku. Nie istnieje już jednak zabudowa drewniana na samodzielnych działkach. Parcela (3) narożna przy Szewskiej jest niezabudowana. Do północnej elewacji budynku Rynek 16, na całej jej długości przylega budynek drewniany. Do obu budynków inkorporowano wcześniej wolnostojące oficyny.

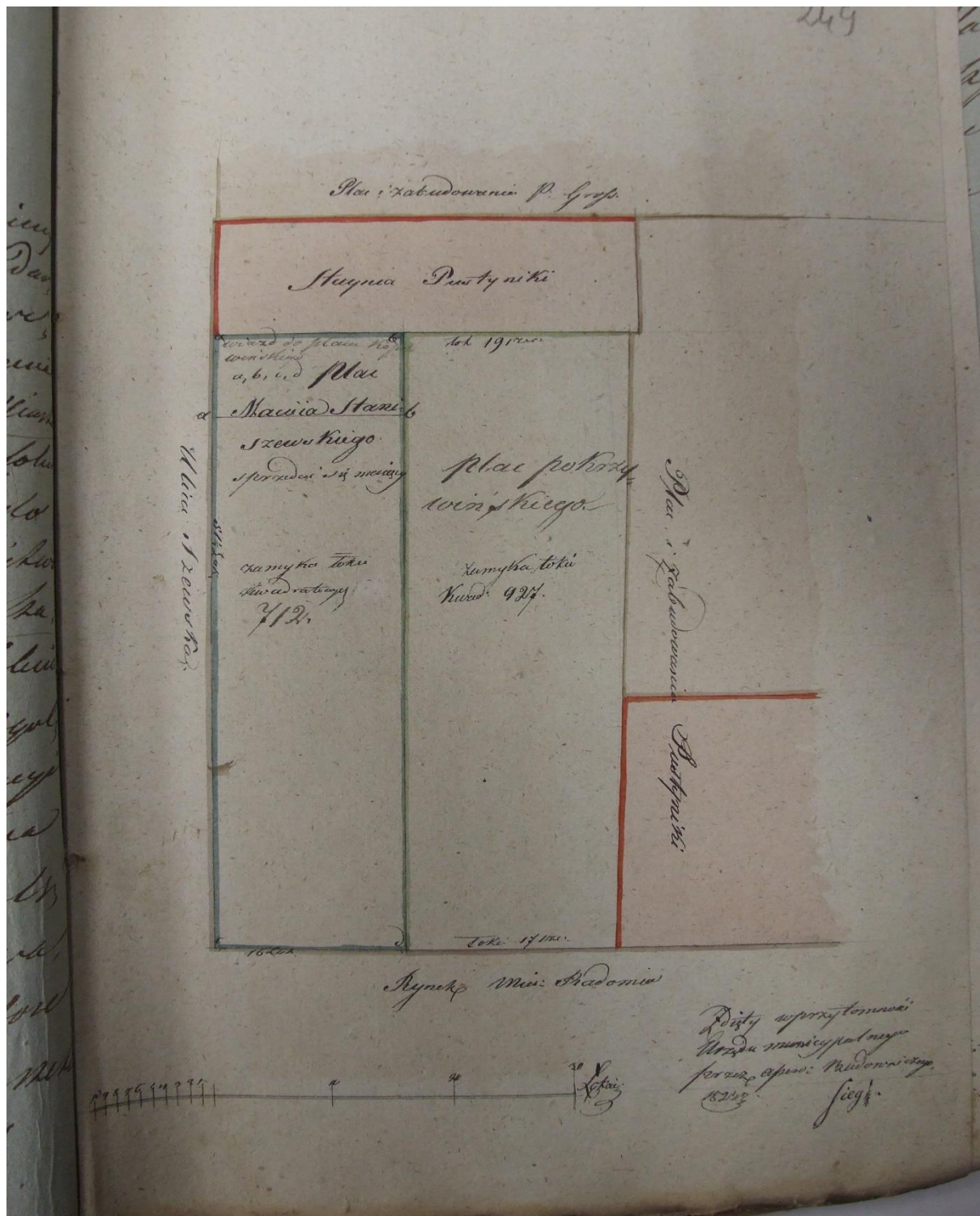

Badane parcele Rynek 16 i Rwańska 1a na planie S.Balińskiego z 1831 r.

Kolejny plan S. Balińskiego podobnie datowany na 1830-1831 rok ukazuje zbliżony układ zabudowy.

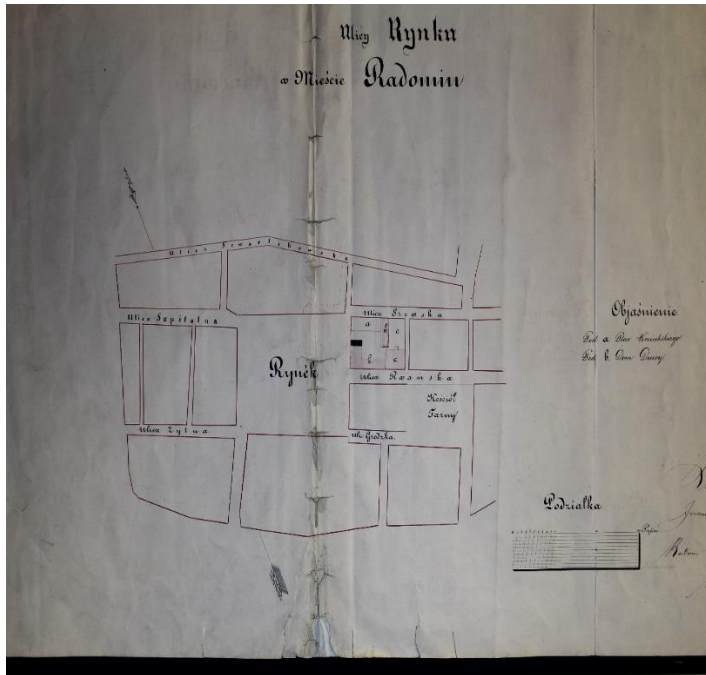
Pierwszy plan sąsiadujących z sobą posesji z wymienionymi właścicielami powstał w 1823 roku.

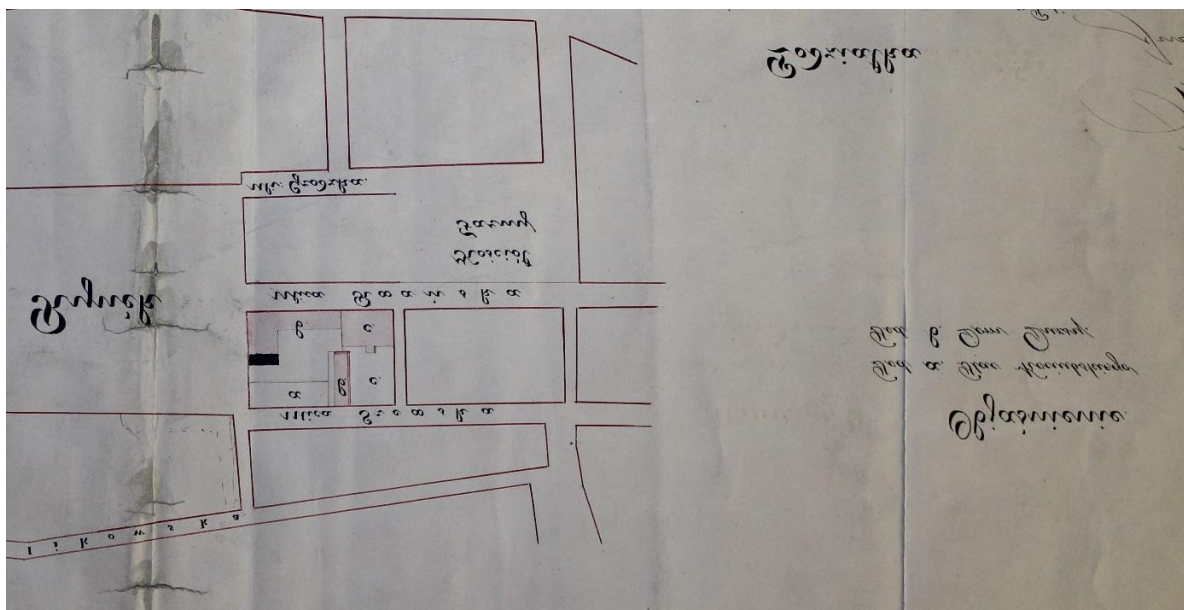
Dom frontowy przyrynkowy jest własnością Pusztyniki, parcele z domami drewnianymi od strony rynku są własnością Staniszewskiego narożny od ul. Szewskiej, środkowy Krzywińskiego. Parcela na północ czyli dzisiejsza Rwańska 1a jest własnością obywatela Gros

Wybrane zagadnienia urbanistyki średniowiecznego nowego miasta we Radomiu

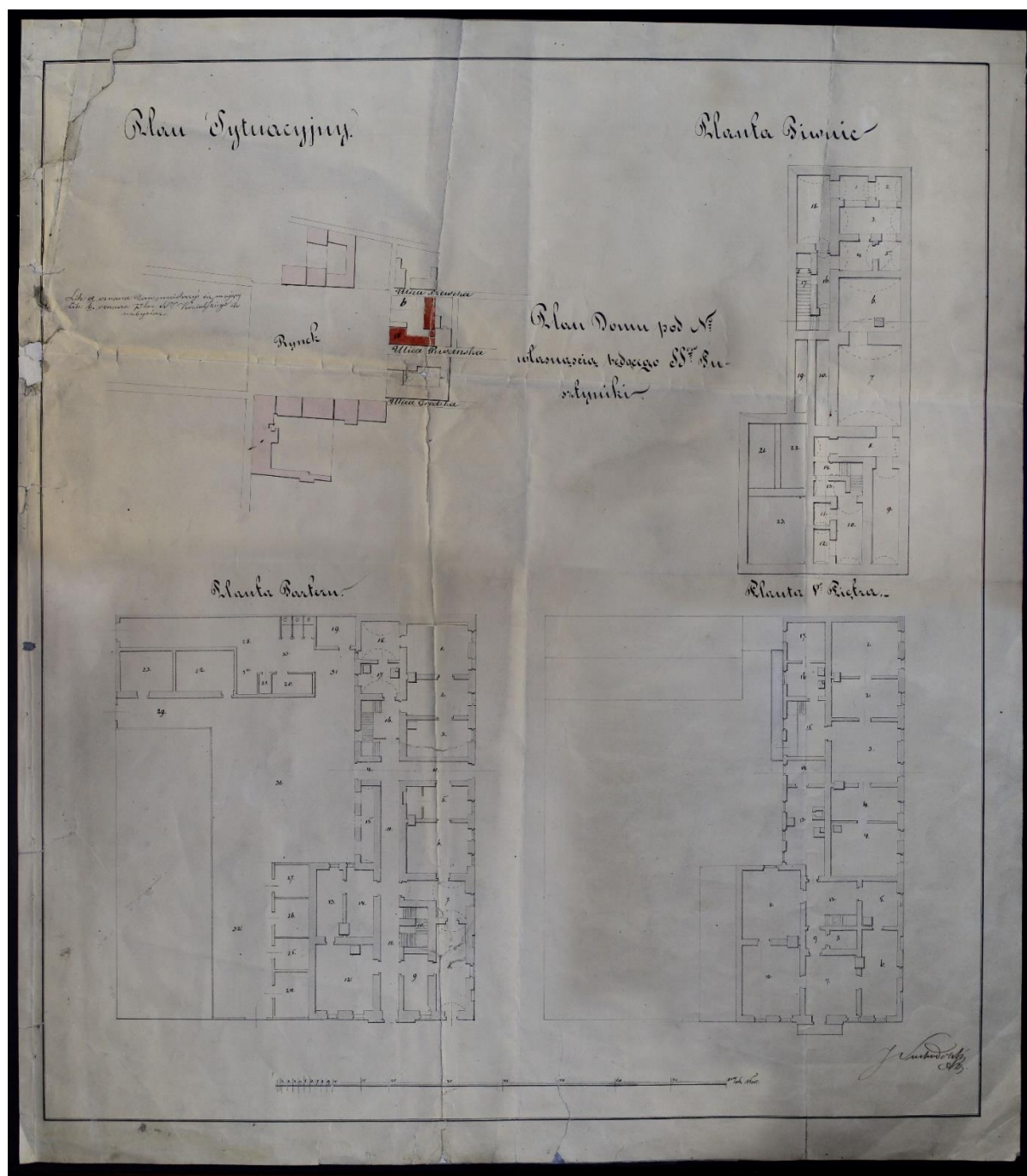
Kolejny plan zawierający sytuację obu parceli i nazwiska ich właścicieli pochodzi z 1843 roku.

Na zbliżeniu widać oznaczenie własności: niezabudowana parcela jest własnością Kociubskiego, parcela b (Rynek 16) Dursy, parcela c – Rwańska 1 nie została opisana.

Precyzyjną zabudową i podziały budynku Rynek 16 pokazuje plan niedatowany być może będący projektem wykonanym około 1820 roku dla Pusztyniki.

Niezmieniony układ parceli pokazuje plan miasta z 1867 roku.

Zarys procesu urbanizacji przestrzeni miasta lokacyjnego w Radomiu

Lokacja Nowego Radomia to jeden z elementów procesu urbanizacji Polski w czasach ostatnich władców piastowskich. Początek wieku XIV przyniósł dobrze już wykształcone w wieku poprzednim metody i zasady zakładania ośrodków miejskich. Regulacje te dotyczyły najważniejszych elementów: prawno-organizacyjnego i przestrzenno –technicznego sprowadzającego się do działania budowlanego.

Opierając się na tych założeniach należało zaplanować miejsca poboru surowców koniecznych do prac budowlanych takich jak glina – dla założenia cegielni, kamienia wapiennego dla wypalania wapna, piasku i wody dla przygotowywania zaprawy, kamienia polnego lub łamanego dla budowy fundamentów, oraz dużych ilości drewna zarówno dla budowy rusztowań i budynków mieszkalnych jak i opału dla pieców strycharskich i wapienniczych. Wszystkie te zgoła statyczne i dość rozproszone przestrzennie elementy musiał połączyć czynnik ruchu – jedno z najistotniejszych ogniw budowy średniowiecznej transport.

Układ przestrzenny miasta wynikał z zasadniczych jego potrzeb – mieszkalnych i produkcyjno –handlowych. Kształt obwodu fortyfikacji miejskich zdeterminowany był geomorfologią formy na której je wznoszono. W centrum obwodu sytuowano rynek; jego wielkość musiała zagwarantować konieczną przestrzeń targową i miejsce na budynki związane z prawną samorządnością miasta – ratusz, wagę itp. Wzdłuż pierzei rynkowych wyznaczano ulice ,których dalszy przebieg związany był przede wszystkim z ilością bram miejskich, wewnątrz miasta wzdłuż murów biegła wewnętrzna ulica zwana przy- lub podmurną . Tak powstałe bloki dzielono na poszczególne działki dla mieszkańców, wójta, starosty ,dla fary i cmentarza oraz plebana, na siedzibę władcy mniej lub bardziej obronną, połączona zwykle z miejscem działania lokalnej administracji – zwykle sądu grodzkiego, oraz ziemskiego. Zróżnicowany status społeczny mieszkańców i idące zatem potrzeby odmiennych kategorii społecznych użytkowników powodowały , że plan miasta średniowiecznego daleki był od jego milezyjskiego ideału.

Teoretycznie działki były jednakowe bo biegły przez całą głębokość bloku pomiędzy dwiema ulicami, układ ulic nie zawsze tworzył sieć kwadratów stąd zróżnicowane wielkości działek miejskich. Waloryzacja przestrzeni miejskiej była dość specyficzna , na tyle że powstał

kierunek badań zwany socjotopografią miasta. W średniowiecznej specyfice zawierały się zarówno prestiż jak i użytkowość, najczęściej zależna od kierunku i organizacji ruchu w obrębie murów. Hierarchicznie rynek zajmował pozycję najwyższą, a działki przy nim leżące były najwartościowsze. Wynikało to z pierwotnej koncepcji handlowej rynku w obrębie którego mieściły się jedyne punkty sprzedaży zwane jatkami (kramami). Stopniowe uwolnienie miejsc handlowych powstających także w miejscu produkcji rzemieślniczej spowodowało, że parcele leżące przy ulicach prowadzących od bram miejskich do rynku stały się równie interesujące i prestiżowe jak przyrynkowe. Proces ten spowodował iż istniała hierarchia głównych i obrzeżnych ulic miasta. Wszystkie z racji usytuowania o większej powierzchni narożne parcele rynkowe łączyły zalety obu tych lokalizacji

W wypadku Radomia analizę przestrzenną hipotetycznej limitacji średniowiecznej opartą o nowożytny plan miasta z roku 1818 wykonany przez I. Ebertowskiego wszechstronnie przeprowadził W. Kalinowski. Wnioski tegoż autora przez ostatnie pół wieku nie zostały diametralnie zmienione, choć z pewnymi jego tezami można dyskutować przede wszystkim w oparciu o zaktualizowany stan badań¹.

Obszar Nowego Radomia limitowany fortyfikacjami miejskimi zajął przestrzeń o powierzchni ok. 9,0 – 10,0 ha². Licząc po zewnętrznym obwodzie murów, liczony po zewnętrznej linii fosy byłby o ok. 1,5 – 2,0 ha większy). Nowopowstały układ miejski uzyskał rzut nieregularny, zdeterminowany formą geomorfologiczną – naturalnego wyniesienia ograniczonego dwoma ciekami wodnymi. Narys przestrzeni budowlanej w obrębie murów, miał zbliżony do wydłużonego owalu kształt. Osiami narysu w kształcie litery T były zastane kierunki dróg ponadregionalnych dziedziczone po starszym przedlokacyjnym układzie przestrzennym radomskiego zespołu osadniczego. Charakterystyczny kształt powodowało wymuszone formami fizjograficznymi skrzyżowanie szlaków Lublin – Piotrków i Radom – Iłża – Kraków. Jest to niewątpliwie dziedzictwo po najstarszym pochodzącym z okresu I Państwa Piastowskiego ukształtowaniu przestrzeni osadniczej, niewiele zmodyfikowanej w czasie rozwoju zespołu Staromiejskiego. Starsza literatura zgodnie przyjmuje, iż związane to było z kierunkiem przebiegu głównego szlaku handlowego wiodącego z Rusi na zachód³. Inkorporowany, wcześniej niewątpliwie rolniczo użytkowany pod zabudowę teren, został w pierwszej

¹ W. Kalinowski, *Urbanistyka i architektura Radomia*, s. 52-57

² J. Widawski, *Miejskie mury obronne w Polsce do XV wieku*, Warszawa 1973, s. 383-394; *Radomskie – alfabet wykopalisk...*, s. 115.

³ W. Kalinowski, *Rozwój przestrzenny [w:] Urbanistyka...*, s. 52, 60-65.

planistycznej fazie lokacji rozmierzony i był konsekwentnie zabudowywany zgodnie z generalnymi regułami obowiązującymi w średniowieczu. Zgodnie z obowiązującymi regułami centrum miasta był, w przypadku Nowego Radomia prostokątny rynek, którego obecne wymiary wynoszą ok. 85 x 110 m⁴. Uległy one znacznej korekcie albowiem wiadomo z rozpoznawień archeologicznych iż najstarsza zabudowa była cofnięta w głąb działek, a dzisiejszy obszar rynku jest efektem regulacji z 1 ćwierci XIX wieku. Układ ulic, nawet po wspomnianej regulacji w świetle analiz W. Kalinowskiego oddaje dość wiernie pierwotne limitacje miernicze. Do centralnego placu – Rynku dochodziło dziewięć ulic. Dwie prostopadłe z każdego narożnika i jedna dzieląca pierzeję wschodnią na równe części. Ulice te były zapewne pierwotne i wymieniają je źródła pisane z XV i XVI wieku a precyzyjnie opisuje siatkę ulic i przylegające parcele lustracja z 1532 roku. Wychodząca z północno-zachodniego rogu rynku ulica Szpitalna zwana wymiennie Dziekańską wiodła do Bramy Piotrkowskiej (zwanej także Szpitalną). Z południowo – zachodniego narożnika wybiegała ulica Krakowska, prowadząca do bramy Łżeckiej. Ta ulica nie pojawia się staropolskich źródłach pisanych. Przy kolejnej bramie – Lubelskiej zbiegały się trzy ulice wychodzące ze wschodniej pierzei rynku: północna-Szewska, środkowa-Rwańska i południowa-Grodzka. Według W. Kalinowskiego ulica Rwańska została przebita wtórnie, prawdopodobnie dopiero XVI wieku⁵. Ten wybitny znawca średniowiecznej urbanistyki uważał za nietypowe dla średniowiecznego miasta poprowadzenie ulicy od bramy do środka pierzei rynkowej. Według niego utrudniałoby to komunikację, która zazwyczaj kierowana była wzdłuż pierzei. Przeprowadzony przez niego dowód wskazywał iż to ulice wychodzące z narożników rynku i zbiegające się przy bramie Lubelskiej nadawały miastu w pierwszej fazie lokacji przestrzennej kształt owalu utrwalony przebiegiem muru miejskiego. W. Kalinowski uważał, że przeciw pierwotnej metryce ulicy Rwańskiej przemawiają także badania metrologiczne. Gdyby została ona wytyczona w czasie lokacji, działki przy pierzei wschodniej musiałyby mieć, niespotykaną w średniowieczu, szerokość po 3,5 pręta⁶. Zdaniem tegoż badacza pierwotnie do bramy Lubelskiej prowadziły tylko ulice Szewska i Grodzka, zbliżony kształt miał lokacyjny Wieluń. Tłumaczyłoby to zaokrąglony kształt miasta w części wschodniej, zupełnie odmienny niż w zachodniej gdzie jest bardziej regularny, przypominający dwa zaoblone naroża czworokąta. Podobnie usytuowanie kościoła farnego, zwróconego

⁴ op. cit., s. 54; A. Berdecka, *Lokacje i zagospodarowanie...*, s. 95, podaje wymiary rynku 112 x 82; podobnie S. Witkowski, *Rozwój przestrzenny...*, s. 24.

⁵ W. Kalinowski, op. cit., s. 54-57.

⁶ op. cit., s. 56.

ponoć bardziej reprezentacyjną elewacją boczną w stronę ulicy Grodzkiej (nie Rwańskiej) byłoby wtedy, według W. Kalinowskiego, bardziej zrozumiałe. Obecnie nie można w pełni zgodzić się z tą argumentacją, albowiem elewacje boczne kościoła p.w. św. Jana Chrzciciela w pierwotnym kształcie były symetryczne, z tym że od północy od strony ulicy Rwańskiej do prezbiterium przylegała zakrystia. Rozstrzygające są tu badania archeologiczne prowadzone na parcelach przy tej ulicy świadczące o jej funkcjonowaniu już w XIV wieku. Ulica Tkacka biegła równolegle do północnej linii fortyfikacji miejskich. Ulice wychodzące z narożników północno-wschodniego i południowo zachodniego miały charakter marginalny. Tylko w przypadku tej ostatniej lustracji podają jej nazwę – Żytnia bądź Żydowska i opisują jej zabudowę.

A. Berdecka analizując rozplanowanie średniowiecznych miast małopolskich lokowanych w czasie panowania Kazimierza Wielkiego, przytacza liczne przykłady miast, w których szerokość działki mierzono połówkami prętów⁷. Nie do końca rozstrzygnięto problem podstawowej jednostki miary, jaką posługiwano się przy wytyczaniu Nowego Miasta w Radomiu. W. Kalinowski przyjął, że podstawowym modułem rozplanowania była siatka kwadratów o boku jednego sznura flamandzkiego, równego 45,75 m (gdzie 1 sznur = 10 prętów = 150 stóp). Za tą koncepcją przemawiało zastosowanie takiej jednostki przy rozmiarowaniu Starego Miasta w Warszawie, a najlepiej czytelną jego zdaniem w Radomiu, w długości elewacji południowej zamkowego Domu Wielkiego. Długość budynku dzisiejszej plebani, którą uznano w całości za pozostałość zamkowego Domu Wielkiego, wynosiła dokładnie 45,75 m. Zgodnie z ustaloną przez W. Kalinowskiego jednostką rynek radomski posiadałby wymiary 2 x 2,5 sznury (powierzchnia ok. 1 ha). Szerokość ulic wyniosłaby 2 pręty, a wymiary działek przyrynkowych 2 na 10 prętów⁸. Z faktu, że Nowy Radom otrzymał pierwotnie 50 łanów gruntów rolnych wysnuł wniosek, iż w mieście w fazie pierwotnej lokacji wytyczone zostało 50 parceli budowlanych⁹. Z tego 40 rozmieszczonych zostało przy rynku: po 8 przy krótszych i po 12 przy dłuższych jego pierzejach, a tylko 10 przy ulicach¹⁰. A. Berdecka analizując plan Radomia posłużyła się sznurem krakowskim (gdzie 1 sznur = 12 prętów = ok. 109 m.). Według niej głębokość działek przyrynkowych w Radomiu nie była jednakowa przy wszystkich pierzejach. Przy południowej wynosiła 6 prętów (przy przecie

⁷ A. Berdecka, op. cit., s. 69-78.

⁸ W. Kalinowski, *Rozwój przestrzenny...*, s. 55.

⁹ op. cit., s. 56, 58

¹⁰ op. cit., s. 56.

równym ok. 8.7 – 9m), natomiast przy północnej i zachodniej – 5 prętów¹¹. A. Berdecka, podobnie jak W. Kalinowski, zalicza Radom do grupy miast królewskich, których grunty rozmierzone zostały w łańcach małych - flamandzkich¹².

Trudno dziś jednoznacznie wypowiedzieć się w kwestii pierwotnej parcelacji Radomia. Badania metrologiczne, w tym przypadku, nie są w pełni miarodajne i pozwalają na swobodną interpretację¹³. Pewne niedokładności, utrudniające rekonstrukcję, mogły powstać już w trakcie rozmierzania miasta. Także nietrwała, drewniana zabudowa i wielokrotne pożary sprzyjały przesunięciom granic działek. Należy również liczyć się z ewentualnymi odkształceniami, jakie mogły powstać przy pracach porządkowych prowadzonych od XIX wieku.

Wszyscy monografiści Radomia podkreślają unikatowe pod względem zachowania rozplanowanie przestrzenne miasta i zwracają uwagę na występujący tu, typowy dla średniowiecza, szachownicowy układ ulic¹⁴. Podstawowy plan zagospodarowania przestrzeni, wyznaczony przez centralnie położony rynek i wychodzące zeń ulice, uzupełniały uliczki gospodarcze, których ślady do dziś czytelne są na planie miasta: między ul. Szewską i Rwańską, oraz Szpitalną i Żytnią¹⁵. Pomiędzy działkami przebiegały zapewne miedzuchy, ułatwiające komunikację i stanowiące zabezpieczenie przed pożarami. W celu zapewnienia swobodnego dostępu do fortyfikacji miejskich wytyczona została także uliczka przymurna, której przebieg zakłócały bloki zabudowy monarszej, jak np. zamek, bądź duchownej jak np. benedyktyński kościół pw. Marii Panny. Ślady ulicy wiodącej od Bramy Łżeckiej do rynku odkryte w czasie badań 1968-1970 pozwalają odtworzyć rodzaj nawierzchni. Pierwotnie stanowiła ją faszyna, którą (prawdopodobnie jeszcze w XIV wieku) zastąpiono moszczeniem drewnianym - belkami wpartymi na poprzecznych legarach¹⁶. Bruki pojawiają się zapewne w XV i XVI wieku.

¹¹ A. Berdecka, op. cit., s. 68-70.

¹² op. cit., s. 58.

¹³ T. Zagrodzki, *Regularny plan miasta średniowiecznego a limitacja miernicza*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, t. V, 1962, z. 1; T. Lalik, *W sprawie powstania planu miasta średniowiecznego*, Kw. H.K.M., R. XI, nr 2, 1963, s. 415-419; E. Kierzkowska – Kalinowska, *W kwestii badań nad rozplanowaniem miasta średniowiecznego*, Kw. H.K.M., R. XXIII, nr 1, 1975, s. 119-122.

¹⁴ W. Kalinowski, *Radom*, [w:] *Zabytki architektury...*, t. II, s. 407; S. Gawlas, *Ulica a zmiany krajobrazu miejskiego w okresie lokacji*, Kw. H.K.M., R. XLVIII, nr 1-2, 1999, s. 18; A. Pinno, *Rozwój architektury*, [w:] *Radom. Szkice z dziejów miasta*, red. J. Jędrzejewicz, Warszawa 1961, s. 37.

¹⁵ W. Kalinowski, *Rozwój przestrzenny...*, s. 57.

¹⁶ „Informator Archeologiczny”. Badania 1968, s. 361; „Informator...” Badania 1969, s. 382; „Informator...”. Badania 1970, s. 322; A. Berdecka, op. cit., s. 132, 135.

Choć nie jesteśmy w stanie dokładnie odtworzyć pierwotnych podziałów przestrzeni miejskiej, sądzić można, że już w czasie lokacji wyznaczone zostały tereny pod budowę kościoła farnego i zamku¹⁷. Usytuowanie fary radomskiej odbiega od typowych rozwiązań stosowanych w miastach średniowiecznych. Zazwyczaj kościół zajmował narożną działkę przy rynku, zwłaszcza w przypadku miast noworozmierzanych¹⁸. W Radomiu usytuowany został na tyłach południowo - wschodniego bloku rynkowego, pomiędzy ulicą Rwańską i Grodzką. Jak wiadomo z analiz lustracji, w XVI wieku plac kościelny dochodził bezpośrednio do muru zamykającego dziedziniec zamkowy¹⁹. Ulica Grodzka musiała więc , przynajmniej w tym czasie być nieprzejezdna czy dokładniej rzecz biorąc kończyć się na bramie zamkowej. Z miasta do fary można było dojść jedynie ulicą Rwańską. Jest to kolejny argument przemawiający za pierwotnym charakterem tej ulicy.

Z. Lechowicz sformułował tezę, że identyczne wymiary bloku farnego i zamkowego czytelne w lokacyjnym planie miasta, są dowodem nie tylko pragmatycznej, ale i symbolicznej władzy królewskiej opartej o jej sakralizację. Ten element planu przestrzennego radomskiego Nowego Miasta jest na tle innych lokacji Kazimierza Wielkiego czynnikiem zdecydowanie je wyróżniającym. Dwa wąskie trakty łączyły ulice Szewską z Rwańską, zachodni biegnący wzdłuż parceli Szewska nr 6- Rwańska nr.3, oraz wschodni wzdłuż parceli Szewska nr.14 – Rwańska nr.11. Wybiegają one na północ od placu kościoła farnego, ułatwiając komunikację nie tylko z tą częścią miasta ale głównie z placem kościoła p.w. Najświętszej Marii Panny należącym do benedyktynów sieciechowskich.

Zamek usytuowany został w południowo – wschodniej części miasta, pomiędzy ulicą Grodzką a murami miejskimi. Dokładnie nie wiemy jak rozległy był obszar przeznaczony na zabudowę zamkową. Miał na pewno taką samą szerokość jak obszar kościoła farnego. Pierwotnie jedynym obiektem murowanym był Dom Wielki wraz z przyległą basztą miejską włączone w linię fortyfikacji miejskich. Zapewne dopiero w drugiej postkazimierzowskiej fazie zespół zamkowy został otoczony murem oddzielającym go od przestrzeni miejskiej. Na podstawie

¹⁷ W. Kalinowski, op. cit., s. 52.

¹⁸ A. Berdecka, op. cit., s. 95, 96; T. Kozaczewski, *Rozplanowanie, układ przestrzenny i rozwój miasta średniowiecznego*,” Pr. Nauk. Inst. Hist. Archit., Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, nr 5, Monografie, nr 4, 1973, s. 24; W. Kalinowski, *Rozwój miast w Polsce* [w:] Zabytki architektury i urbanistyki ..., s.21, 27; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław – Kraków – Warszawa – Łódź 1986, s. 99.

¹⁹ *Opis zamku radomskiego z 1554 roku* [w:] Z. Guldon , *Osadnictwo...*, s. 186.

badan Z. Lechowicza już wiadomo, iż proces inkorporacji tej przestrzeni przez zamek królewski przebiegał co najmniej w kilku etapach.

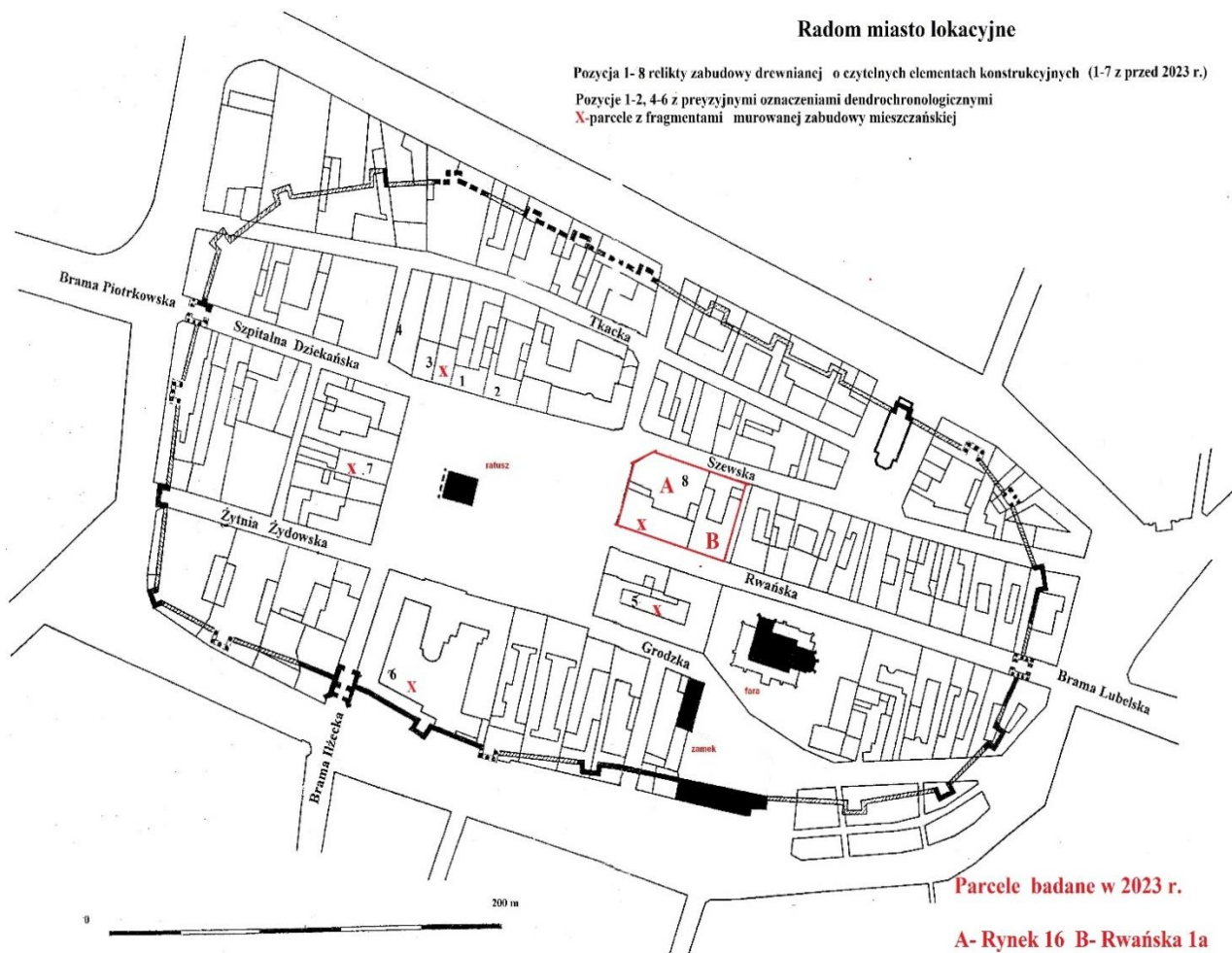
Jak widać problem pierwotnej parcelacji pozostaje nadal kwestią otwartą. Przedstawiony wyżej stan badań tej problematyki pozwala na weryfikację tez, które sformułował W. Kalinowski²⁰. Jego obserwacje w świetle nowych badań wymagają jednak aktualizacji. Za podstawę badań metrologicznych przyjął on sznur długości 45,75 m, opierając się na pomiarach zachowanej części zamku i analogiach ze Starego Miasta w Warszawie. W czasie badań ostatnich lat, długość „domu wielkiego” została zweryfikowana do 38 m. Wielkość ta także wykorzystywana była przy pomiarach Warszawy. Przy rozmierzaniu gruntów miejskich używano tam równorzędnie sznurów o różnej długości. Jeden mierzył 45,7 m i dzielił się na 150 stóp, drugi – mniejszy – 38,12 m = 125 stóp (stanowił 10/12 sznura „większego”). W tym przypadku 1 pręt mniejszy = 12 „stopy” = 1/12 sznura²¹. Tego rodzaju zależność może stać się podstawą ponownych analiz metrologicznych. Warto jednak uwzględnić ustalenia dokonane przez urbanistów, a które W. Kalinowski pominął, jak choćby fakt, że nie wszystkie działki (nawet te przyrynkowe) musiały być jednakowej szerokości.

A. Berdecka zwraca także uwagę na to, że działki narożne w mieście średniowiecznym były zazwyczaj większe niż pozostałe²². Być może to założenie pozwoli rozwiązać wątpliwości związane z czasem powstania ulicy Rwańskiej. Badania takie choć wymagają wielu analiz porównawczych z planami innych miast, opierać się powinny o nowe wyniki prac wykopaliskowych w poszczególnych blokach zabudowy Miasta Kazimierzowskiego. Obecny stan zaawansowania co prawda interwencyjnych w większości badań wykopaliskowych wskazuje iż już wkrótce możliwe będzie zrekonstruowanie układu średniowiecznego Radomia udokumentowane syntezą ich wyników.

²⁰ W. Kalinowski, *Rozwój przestrzenny...*, s...

²¹ Zagrodzki, op. cit., s.230-261

²² A. Berdecka, op. cit., s. 69

Budynki Rynek nr 16 i Rwańska 1a na tle badanych domów mieszczańskich w Radomiu

Nie jest znana w pełni wielkość, forma przestrzenna i surowiec budowlany najstarszych domów mieszczańskich. Nasza dotychczasowa wiedza ma charakter fragmentaryczny. Z wyników prac wykopaliskowych w rejonie Bramy Łżeckiej i parceli przyrynkowych można domniemywać, że w pierwszych dziesięcioleciach funkcjonowania miasta były to budynki wyłącznie drewniane, choć dość zdecydowanie rysuje się teza o wczesnym pojawieniu się konstrukcji szachulcowej. Choć w wykopach archeologicznych z kolejnych sezonów wykopaliskowych wystąpiły jeszcze inne odmiany konstrukcji ramowej i słupowej.

Zdaniem R. Brykowskiego murowane kamienice mogły pojawić się w końcu XV, ale raczej w XVI-XVII wieku²³. Prowadzone przez Spółkę Rewitalizacja badania nie ujawniły gotyckich mieszczańskich budynków murowanych..

Pełniejsze wyobrażenie o wczesnej zabudowie mieszczańskiej dają nam odkrycia dokonane w czasie prac archeologicznych prowadzonych głównie na terenie zespołu popijarskiego i badania piwnic najstarszych radomskich kamieniczek „Gąski” i „Esterki”, mieszczących się przy północnej pierzei rynku.

Obydwa domy datowane przez W. Kalinowskiego na pocz. XVII wieku²⁴, kryją w swoich piwnicach relikty starszych murów²⁵. W czasie badań archeologiczno – architektonicznych, prowadzonych w roku 1972 w „Domu Gąski”, odsłonięto w piwnicy dwa poziomy bruku, pod którymi zalegała średniowieczna warstwa, zawierająca fragmenty drewna i ceramikę (w najniższych partiach XV, w najwyższych XVI- wieczną). Uznano, że jest to prawdopodobnie dno średniowiecznej piwniczki. W wykopie otworzonym na zewnątrz domu, także zarejestrowano warstwy od XIV do XVI wieku. Fragmenty ceramiki odnalezione we wkopie fundamentowym, datowane na XVI, XVII stulecie przybliżają nam chronologię obiektu²⁶. Datowanie warstw użytkowych nie zostało jednak przełożone na murowaną substancję obu budynków. Ich efekty nie mogły posłużyć do udowodnienia obecności gotyckich kamienic mieszczańskich. . Prace badawcze w roku 2016 przeprowadzone przy tych kamienicach dostarczyły nowych danych archeologicznych. Potwierdziły ich wielofazowość ale też jednoznacznie określiły dla reliktyw architektonicznych dopiero późno gotycki-renesansowy rodowód. Zróżnicowanie szerokości elewacji frontowych kamienic przy Rynku pod dzisiejszymi numerami 8 i 9 pozwalało domniemywać iż mogą tam być zachowane relikty budynków z XV – XVI wieku pierwotnie ustawionych szczytowo w zachodniej pierzei placu targowego. Nie wiadomo dlaczego badania archeologiczne (Rewitalizacja) parceli Rynek 6 i 7 nie objęły budynków frontowych. Wydaje się, że z powodu nieuzasadnionego merytorycznie programu badawczego utracono szanse na dokładne poznanie charakteru zabudowy frontowej tych parceli.

²³ R. Brykowski, *Architektura*, [w:] *Urbanistyka*..., s. 95.

²⁴ W. Kalinowski, *Zabudowa rynku radomskiego na przełomie XVIII i XIX wieku*, B.K.R.T.N., t. VI, 1969, z. 4, s. 56.

²⁵ R. Brykowski, *Architektura*..., s. 95,96; W. M. Kowalik, *Kamieniczki Esterki i Gąski*, „Wczoraj i Dziś Radomia”, nr 2, 2001, s. 14-17.

²⁶ W. M. Kowalik, op. cit., s. 14,17; „Informator Archeologiczny”, Badania 1972, Warszawa 1973, s. 264.

Do niedawna najwięcej danych na temat pierwotnej zabudowy dostarczały nam wielosezonowe badania prowadzone przy południowej pierzei rynku, na terenie zespołu pijarskiego. Pijarzy zajęli pod koniec XVII wieku siedem działek, w tym dwie kamienice mieszczańskie - „Andzielowską” i „Forestowską” (leżącą w południowo-zachodnim narożniku rynku)²⁷. Zdaniem Z. Lechowicza obydwie budowle wzniesiono najwcześniej w 2 poł. XVI wieku²⁸. W czasie badań w 1975 roku odkryto ich fundamenty i określono wielkość. Pierwsza z nich mierzyła 20,5 m szerokości i ok. 16,5 m długości, druga odpowiednio 15 i 19 m. Zdaniem E. Ćwiertak każda z nich zajęła podwójną działkę przyrynkową²⁹. Analiza murów piwnic tych domów wykonana przez w/w autora pozwoliła jego zdaniem odkryć relikty domniemanych późnośredniowiecznych kamienic³⁰. Choć określeniem trafniejszym byłoby wzniesionych w gotyckiej tradycji budowlanej budynków późnorenesansowych.

Wyniki ostatnich badań archeologiczno-architektonicznych umożliwiają niewątpliwie szersze spojrzenie na obraz zabudowy popijarskiej tej części miasta, która jawi się w świetle zdecydowanie pełniejszym i bardziej złożonym, niż sądził E. Ćwiertak. Tak zwana kamienica *Forestowska* zajmowała pełnokurialną działkę narożną przy zbiegu rynku i ulicy Krakowskiej. Zachowany układ fundamentów sugeruje, że było to symetryczne założenie dwutraktowe, z dużą sienią na osi N-S oraz prostopadle do niej umieszczoną klatką schodową, biegnącą wzdłuż elewacji podwórzowej. Jest to więc przykład domu mieszczańskiego, określanego jako, trójpasmowy, który na terenie Sandomierszczyzny upowszechnił się w stuleciu XVI³¹. Typologicznie podobny jest układ kamienicy *Andzielowskiej*, co wskazuje czas ich budowy nie wcześniej niż w 2 połowie XVI w., a nawet raczej w początku następnego stulecia.

Na dziedzińcu zespołu pijarskiego (wykopy VIII i X/) odkryto, zniszczone przez młodsze inwestycje, relikty pierwotnej, drewnianej zabudowy gospodarczej³². Być może także

²⁷ M. Żurowska, *Kolegium Pijarów w Radomiu. Wstępna historia*, Kielce 1977, s. 14, (maszynopis PP PKZ O/Kielce).

²⁸ E. Ćwiertak, *Kolegium O.O Pijarów w Radomiu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych*, B.K.R.T.N., t. XXII, 1985, z. 3-4, s. 50, 58; Z. Lechowicz, *Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych skrzydła południowego zespołu popijarskiego w Radomiu w 1999 r.*, Łódź – Sieradz 1999, s. 93, (maszynopis w WUOZ Radom).

²⁹ E. Ćwiertak, op. cit., s. 44, 55, 63.

³⁰ op. cit., s. 58.

³¹ J. T. Frazik, *Kamienice mieszczańskie w Małopolsce do połowy XVIII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XXX, 1985, s. 153-177.

³² op. cit., s. 51, 52, 63.

zdołano zlokalizować jedną z granic działki średniowiecznej (wyk. VIII, odc. 2)³³. Istotnych odkryć dokonano w czasie badań w 1999 i 2004 roku prowadzonych przez Z. Lechowicza. Odślonięto wówczas zabudowania działki z pierwszego okresu funkcjonowania miasta, w skład których wchodził drewniany budynek oraz przyległe do niego urządzenia garbarskie i studnia. (wykop 5/99). Dom został wzniesiony w konstrukcji słupowo-ramowej i zajmował tylko część szerokości działki³⁴. Całość przylegała do uliczki przymurnej, od której odgradzona była plecionkowym płotkiem³⁵. Pracownia garbarsko-szewska funkcjonowała od ok. poł. XIV do przełomu XIV i XV wieku, kiedy została zniszczona przez pożar. Dobrze zachowane relikty drewnianych konstrukcji pozwoliły na uzyskanie próbek do badania dendrochronologicznego. Otrzymane wyniki, 1346 , 1366 i 1387 rok-oznaczające datę ścięcia drzewa, były pierwszymi bezwzględными datami uzyskanymi dla Nowego Radomia³⁶. W czasie prac prowadzonych w 1999 roku, odślonięto także inne, młodsze pozostałości mieszczańskiej zabudowy. Zaliczyć do nich należy relikty szachulcowego budynku, wzniesionego na kamiennym fundamencie, funkcjonującego od XV do XVI wieku (wykop 4/99)³⁷.

Najciekawszy budynek datowany na ten sam okres to jednoprzestrzenny obiekt o charakterze mieszkalnym (wym. 8,5 x 8,5 m), zbudowany w zachowanej partii przyziemia z kamieni eratycznych łączonych zaprawą wapienną a wyższe niezachowane partie ścian mogły być murowane bądź – co mniej prawdopodobne wzniesione w technice szachulcowej³⁸ (wykop 6/99). Usytuowanie budynku pełniącego funkcje rezydencjonalne przy krawędzi ulicy przymurnej, może wskazywać na poprzeczny podział długich przyrynkowych działek w jego południowej pierzei³⁹. Obydwa wyżej opisane obiekty przecięły warstwy XIV- wieczne, zalegające na calcowej glinie⁴⁰.

Badania wykopaliskowe kierowane przez Z. Lechowicza przeprowadzone na działkach nr 69 i 70 między ulicami Grodzka i Wałowa potwierdziły występowanie w fazie lokacji budynków wyłącznie drewnianych o konstrukcji min. ramowej i różnych odmianach techniki szachulcowej.

³³ op. cit., s. 63.

³⁴ Z. Lechowicz, *Wyniki badań...*, s. 91.

³⁵ op. cit., s. 15.

³⁶ op. cit., s. 89, 90.

³⁷ op. cit., s. 11-13.

³⁸ op. cit., s. 16,17.

³⁹ op. cit., s. 92.

⁴⁰ op. cit., s. 13.

Bez względu na jakość przeprowadzonych dotychczas badań (najczęściej o charakterze interwencyjnym) pewne jest, przy obecnym stanie wiedzy że, gotyckich domów mieszczańskich do niedawna w rynku radomskim nie znaleziono. Przyrynkowe pierwotnie ustawione szczytowo domy są nieliczne. W północnej pierzei rynkowej są to domy nr 4 i 5 zwane domami Esterki i Gąski. Kolejne dwa domy zachowały się w pierzei zachodniej. Pod dzisiejszymi numerami 8 i 9 domy mają szerokość elewacji frontowych bliską modułowi 10 metrów. Pozwala to domniemywać iż mogą tam być zachowane relikty budynków z XV – XVI wieku. Systematyczne prace eksploracyjne w tej pierzei przeprowadzone zostały na dwóch parcelach poczynając od północy. Badania archeologiczne Spółki z o.o. Rewitalizacja na parcelach Rynek 6 i 7 skoncentrowano na dziedzińcach niestety nie objęły piwnic budynków frontowych. Brak ekspertyz architektonicznych czyni te skądinąd ciekawe eksploracje mało przydatnymi dla poznania dziejów zabudowy murowanej.

Przyjmowano do niedawna, że budynek na parceli nr 8 powstał w miejscu starszego na przełomie XVIII i XVIII wieku. Wykonane w 2012 badania archeologiczne objęły przede wszystkim dziedzińce. W niedostępnych wówczas piwnicach złożono jedynie dwa sondáže architektoniczne. Z powodu braku odkrywek konserwatorskich badających stratygrafię tynku i obecność polichromii nie wykonano wówczas ekspertyz architektonicznych wymagających ingerencji w strukturę murów. W wykopie 1 w jego południowo- wschodniej części zadokumentowano relikw architektoniczny zapewne późnorennesansowej oficyny. Z takich samych powodów - projektowanych działań budowlanych- w 1 połowie 2016 roku rozpoznanie archeologiczne uzupełnione zostało o sondażowe rozpoznanie wnętrza budynku.

Przed podjęciem badań wykopaliskowych we wnętrzu budynku wiadomo było że jest tylko częściowo podpiwniczony. Piwnice zachowane były fragmentarycznie (z powodu znacznego zgruzowania) na całej głębokości południowej części budynku. Wejście do piwnic zlokalizowane było w połowie długości budynku. Prowadziło łamanymi schodami w klatce schodowej przylegającej do jego północnej ściany granicznej z posesją Rynek nr 7. Nie stwierdzono obecności piwnic pod osiową sienią na parterze i sklepionym pomieszczeniem na północ od niej, oraz korytarzem komunikującym budynek z podwórzem. Z tych właśnie przyczyn aby określić rodzaj użytkowania tych przestrzeni w 2016 roku wykopy sondażowe ulokowane zostały w pomieszczeniach 1,3, oraz 7. Ze względu na to, że pomieszczenia 1 i 7 to trakty komunikacyjne stale używane szerokość wykopów nie przekraczała 1,5 m..

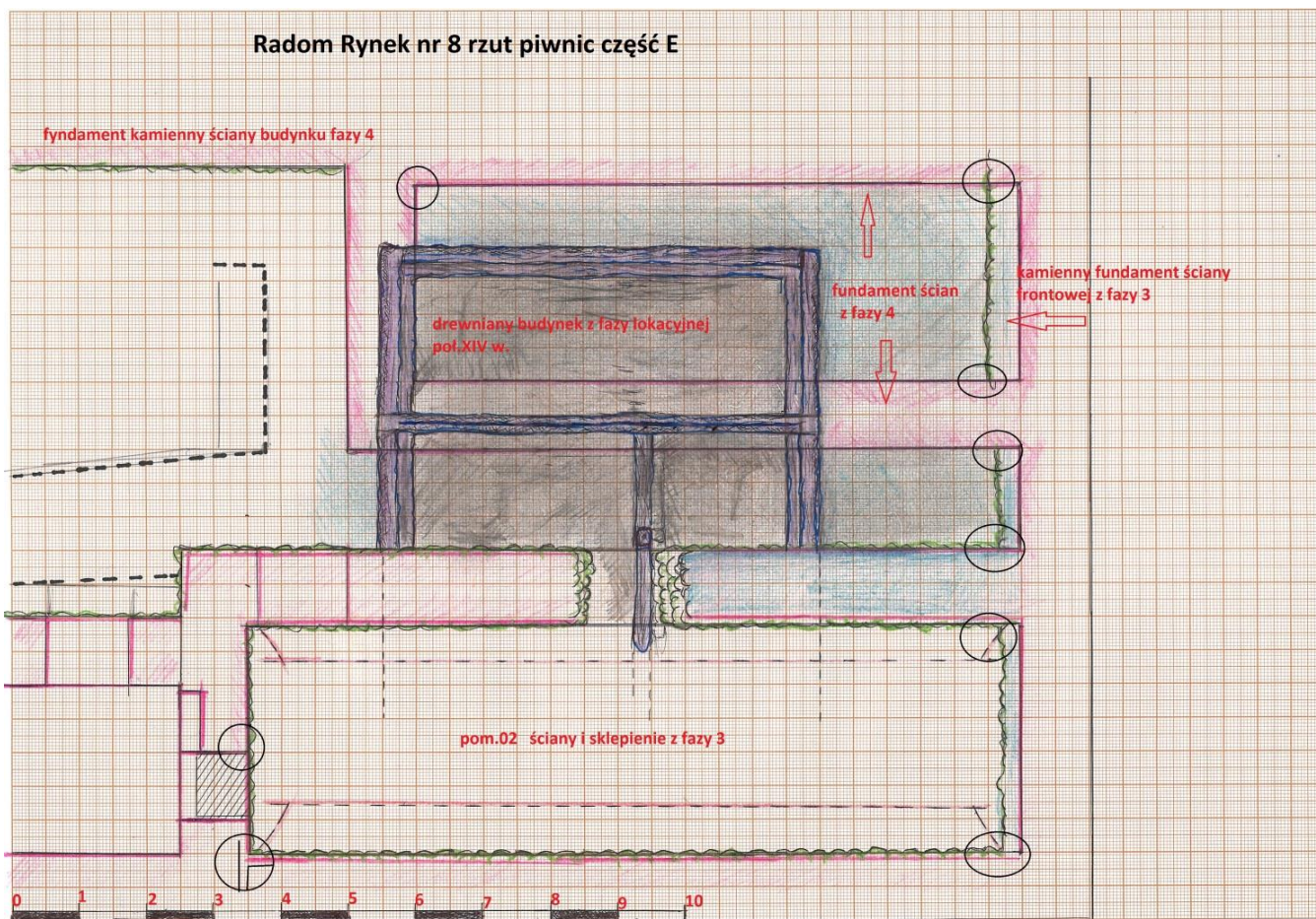
Wyeksplorowano sześć wykopów sondażowych. Wykopy eksplorowane były ręcznie metodą stratygraficzną. Została wykonana dokumentacja graficzna i opisowa każdego z nich.

W efekcie nadzorów archeologicznych w tym samym roku zadokumentowany został relikw budynku drewnianego z okresu średniowiecza, był to pierwszy - najstarszy dom wzniesiony na tej parceli. Materiał zabytkowy z wypełniska wnętrza budynku . wskazuje średniowiecze jako okres jego powstania i użytkowania. Relacje stratygraficzne także wskazują na związek z lokacją nowego miasta w połowie XIV wieku.

W badanych wykopach niewiele było relikwów architektonicznych z pierwotnie zmurowaną cegłą, choć od poziomu parteru była ona podstawowym budulcem ścian. Większość obserwowanych w wykopach ścian fundamentowych wykonana jest z granitowych erratyków. W zadokumentowanych wykopach 1-6 odsłonięte zostały fragmenty murów wraz z czytelnymi relacjami stratygraficznymi. Z tychże relacji wynika iż najstarsze fundamenty powstawały w wykopach wykonanych w już istniejących zakumulowanych warstwach osadniczych średniowiecznego miasta. Są więc młodsze późnogotyckie bądź wczesnonowożytnie. W trakcie eksploracji z wykopów wydobyto kilkadziesiąt większych fragmentów cegieł wykonanych ręcznie w formach strycharskich Były to cegły wykonane z gliny schudzonej piaskiem, o dobrym wypale. W większości to tzw. palcówka z czterobruzdowymi ciągami palców. Zachowane fragmentarycznie ale czytelne pojedyncze wymiary wozówki(24-28 cm), główki (12-15 cm) i grubości(6-10 cm), jakość wypału, sporadyczna obecność spieków i obecność ciągów palcowych pozwala uznać ją za "gotycką"

Kilkuetapowe badania zalecone przez MWKZ Delegaturę w Radomiu spowodowały, że parcela nr 8 w radomskim rynku i jej zabudowa zostały poznane w stopniu o wiele szerszym niż zespoły badane wcześniej.. Kwestię chronologizacji odkrytych relikwów oparto na danych źródłowych oraz analizie formalnej. Analiza punktów węzłowych oraz materiałów i technik murarskich pozwoliła na wydzielenie kilku zróżnicowanych fragmentów dzisiejszego budynku . Oznaczone zostały jako etapy budowlane 1-5.

Uznano, że fazy 1-2 mieszczą się w okresie schyłkowego gotyku i renesansu wczesnego schyłek XV i 1 poł. XVI wieku , faza 3 funkcjonuje w okresie pełni renesansu (2 poł.XVI i 1 poł. XVII wieku), faza 4 to okres baroku (2 poł.XVII i XVIII wiek), a faza 5 to przebudowa w wieku XIX .Oczywiście nie są to wszystkie fazy budowlane gmachu , można o nich wnosić jedynie na podstawie skąpych źródeł pisanych.

Podstawową kwestią w badaniach nad dziejami kamienicy jest czas jej powstania. Technika wznoszenia ścian, użyty materiał budowlany i szczegóły architektoniczne nie dają wystarczających podstaw do określenia precyzyjnej daty budowy, ale niewątpliwie można je powiązać z murarstwem w tradycji gotyckiej. Pierwszy drewniany budynek na parceli Rynek nr 8 powstał niewątpliwie po uzyskaniu przez miasto prawa magdeburskiego w 1364 roku. Funkcjonował on zapewne do przełomu XV i XVI wieku kiedy zniszczył go pożar. Kolejny budynek wzniesiony został w konstrukcji szachulcowej. Świadczy o tym gruba warstwa polepy w zadokumentowanych nawarstwieniach osadniczych. Kwestię chronologizacji odkrytych relikwów murowanych oprzeć można na danych źródłowych oraz analizie formalnej i korelacji nawarstwień osadniczych. W czasie gdy w pierzei rynkowej stał budynek szachulcowy na jego zapleczu powstał murowany budynek z fazy 1.

Faza 1- Był to budynek wzniesiony na rzucie zbliżonym do kwadratu o boku około 9 metrów. Jego pozostałości to pomieszczenia 08-09 i 8, oraz 9. Nie jest wiadomo ile liczył kondygnacji. Pewne jest że był podpiwniczony, ta część posiadała ściany z kamienia.

W jednej z nich północnej umieszczony został otwór komunikacyjny, w ścianie południowej okienko- pośledni dowód że zabudowa parceli rynek 9 nie sięgała tak głęboko. Nakryta została drewnianym stropem. Wiemy, że partia parterowa wzniesiona została z cegły lecz zachowała się w postaci przebudowanej. Nie zachowały się na parterze pierwotne otwory okienne i drzwiowe. Brak więc podstawowych kryteriów stylistycznych detalu architektonicznego,

Faza druga to dostawiona partia budynku prostokątne pomieszczenia 06,6 oraz przyległe doń nieco młodsze pomieszczenie 05 i 5.. Starsze niewątpliwie było pomieszczenie 06-6 albowiem między korytarzem 05 wyraźna jest dylatacja w dostawionym murze. W przypadku tych pomieszczeń zachowały się charakterystycznie opracowania nadproży otworów drzwiowych i blend. Ich charakter dobrze je sytuuje blisko przełomu wieków XV i XVI.

Faza trzecia jest związana z charakterystycznym fundamentem czytelnym pod całą szerokością ściany frontowej dzisiejszego budynku przewiązany on jest ze ścianami fundamentowymi piwnicy 02. Można więc przypuszczać że miał on szerokość około 10 m i długość 11, Był podpiwniczony tylko w części południowej. Został niewątpliwie dostawiony do pomieszczenia 06. Charakterystyczny jest ostaniec ściany kamiennej na parterze wiążący się z tym budynkiem. W trakcie badań nie uzyskano potwierdzenia domnięcia partii północno-zachodniej budynku.

Rzut przyziemia, rodzaj surowca i technik murarskich wskazuje że budynek dobrze mieściłby się w grupie obiektów z przełomu wieku XV i początków XVI wieku.. Użyte surowce i technika murarska są mocno osadzone w tradycji gotyckiej ale noszą już renesansowe znamiona. Taki kształt budynku odpowiada wzmiance źródłowej Krzaczek lapidea z 1532 roku.

Faza czwarta- w niej następuje scalenie i inkorporacja poszczególnych starszych składników w jedną bryłę. Część frontowa zostaje przebudowana , uzyskuje osiową sień z dwoma bocznymi pomieszczeniami podobnie przesklepionymi. Jest to zapewne budynek jednopiętrowy albowiem w takiej postaci dotrwał do początku XIX wieku. Dane materiałowe i źródła pisane pozwalają widzieć powstanie tej bryły w XVII wieku- lapidea illustris Szydłowski 1614 lub po wojnie szwedzkiej kamienica z 1679 r Jana i Ewy Szydłowskich.

Faza piąta związana jest z rozbiórką i rozbudową kamienicy w celu nadania jej charakteru czynszowego. W efekcie powstaje budynek trzypiętrowy z centralną latarniową klatką schodową.. W latach 1868 -1870 budynek zostaje przebudowany przez Julię i Roberta Grogerów staje się komercyjną kamienicą czynszową z kilkoma - siedmioma ? lokalami mieszkalnymi. Szczegóły tej przebudowy znamy z dokumentacji kosztorysowej którą wykonał Architekt Gubernialny Radca Dworu Kossuth. Remont ten zapewne ukończył Julian Kaczkowski w 1896 roku.

W świetle wskazanych wyżej danych zespół budowlany w miejscu kamienicy Hoppena dość dobrze oddaje rytm całości zmian architektonicznych zabudowy mieszczańskiej w mieście lokacyjnym.

Punktowe rozpoznanie archeologiczne miasta lokacyjnego, oraz zupełnie sporadycznie wykonane badania architektoniczne pokazują istotną rolę źródeł pisanych w znajomości zmian urbanistycznych miasta w ich socjotopograficznym aspekcie. Pełen obraz zasiedlenia miasta w roku 1532 przynosi opublikowany przez Z.Guldona fragment rejestru dochodów starostw radomskiego⁴¹ .

Lustrator wchodzący w rynek z ulicy Grodzkiej opisuje pierzeje południową rynku jako Prima pars circuli. Wymienia tam dwunastu właścicieli:

1. Warczab a domo
2. Domus Niemczowa
- 3.Domus Liczkonis
4. Jedwabna
5. Gyerasch
- 6.Stanislaus Kaschy
7. Mathias gladiator
- 8.Czyaziglowina
- 9.Domus sellatoris
10. Albertus sellator

⁴¹ Z.Guldon, *Źródła do dziejów Radomia w XVI-XVIII wieku. Mieszczanie radomscy w 1532 roku*,w:Radom i region radomski w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej, t.I, Radom 1995, s.177-178

11.Derlikowski

12. Kwasznowsky

Pierzeja zachodnia opisana jako Alia pars circuli składa się z domów dziewięciu właścicieli:

1.Trzaschalyna

2.Kurkowsky Marzatha

3.Kawczynsky

4.Andrzejkowa

5.Krzaczek lapidea

6.Idem ab alia domo

7.Sartor Dyspith

8.Dlugoss

9.Lyssek

Pierzeja północna opisana jako Tertio pars circuli składa się z domów dwunastu właścicieli:

1. Bernardus

2. Idem a postico

3. Ludovicus

4. Thomczyk

5. Jaschowsky

6. Malodobry

7. Nicolas gladiator

8. Varczabek

9. Kalyuga

10. Wydware

11. Mathias frenifex

12. Wydra

Pierzeja wschodnia rynku została opisana jako Tercia pars circuli w której znajdowało się 5 parceli:

1. Skierka

2. Jaykowska area deserta

3. Mathias Sartor

4. Dzyk Nowoczerkyewsky

5. Naszyatka

Na ulicy Rwańskiej wymieniono dwie pierwsze posesje będące własnością Hanusza i Nyedzieli. Jeden z nich był właścicielem parceli dzisiejsza Rwańska 1 a.

Z parcelami przyrynkowymi obecnie Rynek 16 wiązać należy trzy pierwsze – będące a własnością Skierki, plac opuszczony Jajki i Matiasa sartora.

W oparciu o to zestawienie parcele Rynek nr 8 leżącą w środku pierzei zachodniej identyfikować należy z posiadaczem określonym jako „Krzaczek”. Zapewne jest to pozycja 5 określona jako Krzaczek lapidea – kamienica Krzaczka. Jedyny prywatny budynek murowany wymieniony wśród 125 mieszczańskich działek w obrębie murów miejskich. Obok znajdował się drugi budynek będący także jego własnością. (dzisiejszy Rynek 7). Pytaniem pozostaje czy znajdowane pozostałości architektury o cechach późnogotyckich są źle datowane, czy też powyższe zestawienie nie wszystkie kamienice uwzględniło.

Profesor Wojciech Kalinowski dokonał dokładnej analizy własności parceli przyrynkowych na przełomie wieków XVIII i XIX.

Pierzeja wschodnia

Pierzeja wschodnia rozdzielona jest w środku wylotem ul. Rwańskiej. Pomędzy ul. Rwańską i ul. Grodzką znajdowały się trzy działki:

Posesja nr 14 – własność Andrzeja Deskur, na której wznosił się dom drewniany, czteroosiowy, parterowy, z podsieniem na 4 słupach z zastrzałami od frontu, ustawiony szczytem do rynku i nakryty dachem przyczółkowym z wystawką; znajdowały się w nim 3 izby⁴². W roku 1816 właściciel otrzymuje polecenie rozebrania domu⁴³ i przed 1821 r. dom zostaje rozebrany.⁴⁴

Posesja nr 14 – należąca do miasta, na której stał dom drewniany, parterowy, czteroosiowy z sienią przejazdową, ustawiony szczytem do rynku, nakryty dachem naczółkowym. W domu

⁴² „Konsygnacja z 1811 r.”, l. c.

⁴³ APR akta UMR vol. 334 - tyczący rozbierania starych domów, pismo prefekta departamentu radomskiego do UMR z dn. 27 IV 181 z poleceniem rozebrania domu A. Deskura.

⁴⁴ „Rejestr pomiarowy z 1821 r.”, l. c., podaje w tym miejscu plac niezabudowany.

tym były 3 izby i sklep, a na tyle działki stajnia na 8 koni⁴⁵. W roku 1814 dom grozi niebezpieczeństwem, a w roku 1816 zostaje rozebrany⁴⁶. Pusty plac rezerwowany jest na budowę ratusza.⁴⁷

Początkowo na obu działkach zamierzano wznieść nowy ratusz,⁴⁸ lecz później od tego projektu odstąpiono i plac miejski sprzedano A. Deskurowi, który przystępuje do budowy domu na obu działkach. Roboty budowlane rozpoczęto w 1824 r.⁴⁹ i pod koniec 1825 r. na obu placach stanął dom jednopiętrowy o siedmiu osiach frontu, z wysuniętym płaskim ryzalitem, rozdzielonym czterema pilastrami, nakryty dachem czterospadkowym.⁵⁰ Po roku 1830 sukcesorowie Deskura wykupują sąsiadującą nieruchomość należącą do probostwa⁵¹ i na dwóch połączonych placach, położonych pomiędzy ul. Rwańską, cmentarzem przy farze i ul. Grodzką, budują trzyfrontowe skrzydło boczne, utrzymane w tych samych formach architektonicznych, które zwarcie zamknęło cały blok budowlany. Ten stan zabudowy bez większych zmian⁵² dotrwał do dzisiaj.

⁴⁵ „Konsygnacja z 1811 r.”, l. c.

⁴⁶ APR akta UMR vol. 234 – tyczący budowy różnych domów, pismo burmistrza do Rady Miejskiej z dn. 8 VI 1814 r. W roku ???? sprzedawane są materiały z rozbiórki domu. Tamże, vol. 334 - tyczący nabywania placów miejskich

⁴⁷ Tamże, vol. 334 - pismo Rady Miejskiej z dn. 13 III 1816, w którym mowa jest, że plac ten nie może być zamieniony na plac dackiego (przeszkadzający w regulacji ul. Lubelskiej) ponieważ rezerwowany jest na budowę ratusza.

⁴⁸ Tamże, vol. 559 - tyczące obierania placu na ratusz, pismo assessora budowniczego B. Siega do prezydenta miasta z dn. 26 V ???? r. z wyjaśnieniem, że nie może przystąpić do sporządzenia projektu nowego ratusza na placu miejskim, dopóki nie zostanie nabyty sąsiedni plac A. Deskura. Projekt usytuowania ratusza w tej pierzei rynku powtarzany jest wielokrotnie w korespondencji związanej z zatwierdzeniem projektu regulacji miasta.

⁴⁹ APR akta UMR vol. 836 - tyczący budowania domów, pismo UMR do A. Deskura z dn. 22 X 1824 r. z poleceniem wstrzymania prac przy kopaniu fundamentów na placu „przy kamienicy Czarnieckiego”, gdyż UMR nie jest zawiadomiony o uzyskaniu zezwolenia na budowę.

⁵⁰ Budynek ten jest już oznaczony na planie z 1824 r. (por. przyp. 10), choć jeszcze w 1825 r. mowa jest o tym, że A. Deskur buduje nie zgodnie z zatwierdzonym planem (APR akta UMR vol. - tyczący budowy domów, pismo UMR do KWS z dn. 16 VI 1825 r.). Projekt musiał być sporządzony na przełomie 1822 i 1823 r., gdyż dn. 12 VI ???? r. KWS upomina się w KRSW o zwrot planów domu A. Deskura (AGAD akta KRSW vol. 2740).

⁵¹ Koncepcja zabudowy tych działek musiała powstać już wcześniej, gdyż w 1825 r. A. Deskur otrzymuje 4 500 złp. pożyczki na budowę domu od ul. Rwańskiej (APR akta UMR vol. 386 - tyczący zapomóg na budowę domów, pismo KWS do UMR z dn. 19 IV 1825 r.). Na placu należącym do probostwa stał drewniany budynek wikariatu, wymieniany w „Konsygnacji z 1811 r.” i „Rejestrze pomiarowym z 18?? r.” (l. c.) i oznaczony na planie z 1824 r. (por. przyp. 10).

⁵² Przebudowano częściowo dach, likwidując jego spadek w kierunku sąsiedniej posesji. Nastąpiło to jednak po 1858 r., gdyż na rysunku A. Misierowicza (por. przyp. 3) widoczny jest jeszcze dach czterospadkowy.

Posesja nr 15 – należąca do Szymona Czarneckiego, kupca,⁵³ a następnie do Katarzyny Czarneckiej. W roku 1808 na działce tej stał jeszcze dom drewniany, parterowy, zapewne czteroosiowy, z odcieniem na czterech słupach z zastrzałami od frontu, nakryty dachem przyczółkowym. Między 1808, a 1811 r. wzniesiony zostaje tu dom murowany, jednopiętrowy, o czterech osiach frontu.⁵⁴ Przy domu tym, wzdłuż ul. Rwańskiej znajdowała się niewielka stajnia drewniana,⁵⁵ na której miejscu przed 1821 r. wzniesione zostaje boczne skrzydło, również jednopiętrowe.⁵⁶ W tym stanie dom istnieje do dzisiaj.

W bloku pomiędzy ul. Rwańską i Szewską znajdowały się również trzy działki:

Posesja nr 16 – Jana Albańskiego, kupca prowadzące go handel winem, a następnie do znanego ówczynie obywatela radomskiego - Jana Pusztyniki. Posesja ta, podobnie jak i dwie sąsiednie nie jest widoczna na rysunku S. Hoppena. W roku 1811 na działce tej „dom wielki murowany o jednym piętrze”, w którym było: 4 pokoje, 6 izb, 2 sklepy i 2 kuchnie.⁵⁷ Dom ten musiał być wzniesiony na przełomie XVIII i XIX w., był jednopiętrowy, pięcioosiowy, z niewielkim płaskim ryzalitem po środku, zwieńczonym balustradą z tralkami⁵⁸, nakryty bardzo wysokim, czterospadkowym dachem. Dom ten jest do dnia dzisiejszego istotnym akcentem plastycznym zabudowy rynku. W latach 1817 – 1821 dobudowane zostaje boczne skrzydło od ul. Rwańskiej, również jednopiętrowe.⁵⁹ Stan ten utrzymuje się do dzisiaj.

Posesja nr (plac niezabudowany) – należąca do Tomasza Pokrzywińskiego, szewca, prowadzącego handel solą.⁶⁰ Na działce tej stał niewielki budynek drewniany, usytuowany niewątpliwie szczytem do rynku, który przed 1823 r. zostaje rozebrany.⁶¹

⁵³ „Konsygnacja z 1811 r.”, l. c.

⁵⁴ Dom ten wymieniony jest już w „Konsygnacji z 1811 r.”, (l. c.) z uwagą: „Wolny od kwaterunku jako dom nowy”, a więc musiał być wzniesiony w latach 1809 – 1810. Prawdopodobnie wymieniono tam omyłkowo, że w domu tym znajdują się tylko 2 pokoje i sklep.

⁵⁵ „Protokół z 1817 r.”, l. c., podaje, że stajnia od ul. Rwańskiej kwalifikuje się do rozbiórki.

⁵⁶ Skrzydło to, oznaczone jest już na planie z 1821 r. (por. przyp. 116), a „Wykaz kwaterunkowy z 1826 r.”, l. c., podaje, że cała nieruchomość mieści 16 izb.

⁵⁷ „Konsygnacja z 1811 r.”, l. c.

⁵⁸ Balustrada ta widoczna jest jeszcze na rysunku A. Misierowicza z 1858 r. (por. przyp. 3).

⁵⁹ APR akta UMR vol. 559 - tyczący podań o budowę domów, pismo KWS do UMR z dn. 10 V 1821 r. z poleceniem podania wykazu domów zbudowanych po 30 IV 1817 r. Wśród kopii pism UMR do różnych właścicieli nieruchomości, znajduje się również list do J. Pusztyniki. Stąd wynika datowanie tego skrzydła.

⁶⁰ „Konsygnacja z 1811 r.”, l. c.

⁶¹ Dom był zakwalifikowany do rozbiórki już w 1816 r. (APR akta UMR vol. 334 - wykaz z 27 IV 1816 r.) , lecz istnieje jeszcze w 1822 r., (tamże, vol. 53 - tyczący się budowy domów, wykaz z 22 I 1822 r.” W „Wykazie nieruchomości z 1823 r.”, l. c., podany jest już plac pusty.

Posesja nr (plac niezabudowany) – należąca do Macieja Staniszewskiego, prowadzącego handel solą, a następnie do jego sukcesorów. Tu również stał niewielki budynek drewniany, rozebrany przed 1823 r.⁶²

Na obu tych działkach w 2 poł. XIX w, i w okresie międzywojenny stały dwa domy drewniane z przejazdem po środku. Dziś place są nie zabudowane.

Te zestawienia oparte o konsygnację z 1811 roku dobrze uzupełniają nasze poszukiwania archiwalne zamieszczone w analizie archiwaliów kartograficznych.

⁶² Dom ten wymieniony jest w spisie z 1822 r., jako dom kwalifikujący się do rozbiórki (APR akta UMR vol. 53), a w „Wykazie nieruchomości z 1823 r.”, l. c., wymieniony jest już plac pusty.

Pozostałości budynków drewnianych dotychczas odkrytych na pozostałych parcelach przyrynkowych.

W miesiącu październiku 2020 roku zespół Muzeum im. Jacka Malczewskiego wykonywał nadzór archeologiczny nad robotami ziemnymi związanymi z instalacjami infrastrukturalnymi prowadzącymi do remontowanych budynków Rynek 4 i 5 (tzw. kamienice Gąski i Esterki). W wykopie budowlanym na ul. Esterki na głębokości około 2,5 metra ekipa budowlana odsłoniła pozostałości zabudowy drewnianej. Po zatrzymaniu robót ziemnych realizowanych sprzętem mechanicznym wykonano dokumentację odsłoniętych konstrukcji. Całość prac prowadzona była w trybie interwencyjnym przy współpracy z Delegaturą w Radomiu WUOZ Warszawa. Prace dokumentacyjne objęły wyłącznie przestrzeń wykopów budowlanych.

W wykopie zadokumentowano elementy konstrukcyjne budowli określonych jako budynek 1 i budynek 2. 3 Budynek 2 wchodził w zachodni profil wykopu i odsłonięto jedynie belkę podwalinową ściany wschodniej- miała ona około 4,5 metra długości. Wydaje się mieć tylko jedną fazę budowlaną. Znacznie więcej elementów konstrukcji związane z budynkiem 1. W całości odsłonięte zostały belki podwalinowe ściany zachodniej i południowej, fragmentarycznie ściany północnej i krótki odcinek wschodniej. Stwierdzono obecność podwalin dwóch faz budowlanych tego budynku, a właściwie podwalin dwóch następujących po sobie budynków. Najprawdopodobniej uległy pożarowi, świadczą o tym ślady nadpaleń drewna jak i przepalenie polepy. Następnie zostały rozebrane w celu odzyskania drewna nadającego się do wtórnego wykorzystania. W fazie młodszej nie zostały wykorzystane podwaliny budynku starszego lecz wzniesiono nowe. Obie konstrukcje były technicznie podobne, wykonano je z belek o przekroju czworokątnym prawie kwadratowym (wymiary 28-32 x 30 -32 cm) połączonych zamkiem na nakładkę prostą i jaskółczy ogon. Ustabilizowano podwaliny pionowymi słupkami w pobliżu narożników. Rzut podwalin zbliżony był do kwadratu ; faza I- 5,35 x 5,20 m, faza II-5,00 x 5,45 m. W kilku miejscach do podwalin przylegały fragmenty pionowych dranic o grubości dochodzącej do 7 cm i szerokości 30-45 cm. Stratygrafia wskazuje iż budynki z obu faz były podpiwniczone. Wzniesiono je w wąskoprzestrzennym wykopie, ściany na poziomie tej kondygnacji wykonano z pionowych dranic i obsypano wydobytym wcześniej gruntem. Obserwacje

stratygraficzne i zachowane fragmenty poziomych desek wskazują, że zarówno piwnica jak i kondygnacja niższa posiadały drewniane podłogi. Ściany w kondygnacjach nadziemnych wykonano z użyciem polepy i cegieł. Te ostatnie zachowały się fragmentarycznie więc trudno rozstrzygnąć czy wypełniały szkielet czy są pozostałością urządzeń ogniowych. W grudach polepy widoczne są ślady po domieszkach roślinnych najprawdopodobniej słomy.

Konstrukcję budynku dzięki w miarę dobremu zachowaniu elementów konstrukcyjnych można uznać za w miarę czytelną. Podobnie jak na innych posesjach z terenu nowego miasta w Radomiu pozostałości budynków zachowały się fragmentarycznie. Jednak tu omawiane należy uznać za wyjątkowe. W wielu odmianach konstrukcji szkieletoworamowych podziały są związane z rodzajem wypełnienia ścian bocznych. Warto sobie uzmysłowić jakie elementy czytelne są w pozyskanych drogą archeologiczną materiałach. Konstrukcja ramowo - ryglowa polega na stawianiu sztywnego szkieletu z belek pionowych (słupów) i poziomych oraz leżących pod i nad nimi podwalin i oczepów. System ten dodatkowo usztywniają przebiegające ukośnie między poziomymi i pionowymi belkami tzw. zastrzały, umieszczane najczęściej w narożnikach ścian. Utworzone między belkami wolne pola wypełniane są deskami i gliną lub ceglanym murem. 1 - Podwalina, pozioma belka - przenosi obciążenia całej konstrukcji na fundament 2 - Słupki, przenoszą obciążenie z oczepu i rygli na podwalinę, 3 - Oczep - górna belka, przenosi obciążenie z krokwi dachowych, 4 - Rygiel- przenosi obciążenie z wypełnień na słupki (polepa bądź cegła między konstrukcją szkieletową) 5 - Zastrzał, ukośne belki w skrajnych polach - stabilizują konstrukcję W interesującym nas materiale konstrukcyjnym mamy do czynienia wyłącznie z pozostałościami podwalin. Na części zachowały się jednak gniazda i pazy po konstrukcjach ścian bocznych oraz przylegające do nich pionowe deski. Pozwalają na wiarygodną rekonstrukcję niższych kondygnacji budynku. Gniazda po pionowych słupach nośnych widoczne są w narożach podwalin oraz w połowie odległości między narożnikami. Zachowały się także ślady po zastrzałach. Sądząc po analizie wielkości niwelacyjnych podwalin były one dokładnie wypoziomowane, obecnie w stanie porozbiórkowej destrukcji różnice sięgają jedynie 3-5 cm. 5 Ciekawy jest kontekst przestrzenny odsłoniętej zabudowy w strefie przyrynkowej poznany częściowo w trakcie starszych badań. Najbliższe są pozostałości zabudowy z wnętrza kamienic Gąski i Esterki odsłonięte w trakcie badań wykopaliskowych w 2016 roku. Badaniami objęto wówczas przestrzeń zarówno wewnątrz jak i na zewnątrz budynków Rynek nr 4 i 5 . W piwnicach budynku nr 4 i 5 założono pięć wykopów oznaczonych jako P1-5. Poza obrysem istniejących

budynków założono trzy wykopy. Wykop nr 1 przylegał do północnej ściany kamienicy Rynek nr 4 od jej granicy z posesją Rynek nr 3. Wykop nr 2 przylegał do północnych ścian na styku budynków Rynek nr 4 i Rynek nr 5. Wykop nr 3 został usytuowany prostopadle do zachodniej ściany budynku Rynek nr 5 i sięgał aż do ogrodzenia posesji

Łącznie stwierdzono obecność belek konstrukcyjnych pozostałości po czterech budynkach. Nie rozpoznano pełnego rzutu budynku 3 z wykopu P1 w piwnicy kamienicy Esterki. Uzyskano obraz połowy rzutu budynku 4 w wykopie P5 w piwnicy kamienicy Gąski. Zadokumentowano jego ścianę wschodnią o długości ok. 6 m i dwa narożniki. W ścianie wschodniej piwnicy tej samej kamienicy zadokumentowano kilka poziomów zniszczonych belek o długości około 5-6 m. Oznaczono je na planie jako budynek 5, znana jest jego kontynuacja zadokumentowana w piwnicy budynku Rynek 3. Jego rekonstruowany rzut to około 5 x 6 m. Pod ścianą północną piwnic kamienicy Esterki odkryto ślady podwalin budynku drewnianego ale prowadzącym badania nieudało się stwierdzić czy kontynuował się on na północ, czy na południe. Uzyskany obraz przestrzenny wskazuje iż budynki 3,4 oraz 5 tworzyły pierzeję północną rynku miasta lokacyjnego. Między budynkami 4 i 5 znajdował się zapewne jeszcze jeden budynek o podobnym gabarycie. W stosunku do dzisiejszej pierzei regulowanej w 2 połowie XIX wieku pierwotna linia drewnianej zabudowy była odsłonięta o około 1,5-3,0 m. Budynek 3 był zapewne narożnym. Ciekawe jest że budynki 1 i 2 są odsunięte na północ na głębokość bloku przyrynkowej zabudowy murowanej. Może to wskazywać na inny przebieg historycznej ulicy Szpitalnej. Spostrzeżenie to oraz fakt iż drewniana zabudowa lokacyjna koliduje z nowożytnymi ścianami granicznymi budynków murowanych wskazuje że dotychczasowe rekonstrukcje limitacji miasta lokacyjnego oparte o plan Ebertowskiego mogą być nieprecyzyjne.

W pierzei północnej rynku prowadzone były nadzory archeologiczne nad pracami ziemnymi w piwnicach budynku nr 2 tam także natrafiono na relikty zabudowy drewnianej. Konstrukcje odsłonięte w piwnicach przy Rynku 2 zostały powiązane z czterema budynkami

średniowiecznymi określonymi kolejnymi literami alfabetu A,B,C,D 8 Budynek A wzniesiony został na rzucie czworokąta o wymiarach zewnętrznych 475 x 490 cm. Zachowały się z niego belki podwalinowe o przekroju 30 x 28 cm. Zadokumentowano w nich obecność gniazd o wymiarach 9 x10 cm po pionowych słupach. 9 Rozstaw gniazd wynosił około 120 cm. Możemy więc wnioskować iż był to budynek jednoprzestrzenny o powierzchni użytkowej około 24 m² z bocznymi ścianami wykonanymi z drewna. Brak danych odo rekonstrukcji wysokości ścian i rodzaju więźby dachowej. Najbardziej prawdopodobna data wzniesienia budynku to 1349 (+8/-5). Jest to najstarszy budynek na badanej przestrzeni. Kolejny relikտ budowlany znajdował się nad budynkiem A. Budynek B zachował się fragmentarycznie znamy jedynie długość jego ściany południowej, która wynosiła około 600 cm. Najbardziej prawdopodobna data jego wzniesienia to lata 1385-1389. . Wyjątkowo ciekawy jest budynek C-D. Jest konstrukcja o wymiarach 680 x 730 cm składająca się z dwóch pomieszczeń. Pomieszczenie wschodnie ma szerokość wewnątrz około 200 cm, zachodnie 390-400 cm. Zachowały się dwa poziomy jego podwalin zróżnicowane surowcowo i chronologicznie. Dolny poziom datowany jest na lata 1384 i 1385, górny na lata 1390-1394. mamy tu do czynienia bądź z magazynowaniem materiału 10 budowlanego, bądź z remontem w odstępie 5-10 lat na tym samym rzucie z wykorzystaniem starszej podwaliny. W północno- wschodnim narożniku budynku zadokumentowano koncentracje polepy i gliny być może pozostałość pieca. W belce podwalinowej ściany działowej zachowały się gniazda i pazy . W strefie budynków przyrynkowych kolejne elementy zabudowy lokacyjnej znaleziono na parcelach Rynek 8 w pierzei zachodniej (kamienica Hoppena) oraz Rynek 14 w pierzei zachodniej (kamienica Deskurów W efekcie nadzorów w piwnicy budynku Rynek 8 zadokumentowany został relikտ budynku drewnianego z okresu średniowiecza, był to pierwszy - najstarszy dom wzniesiony na tej parceli. Zadokumentowano tylko jego część- partia południowa budynku została zniszczona przez przegłębienie piwnic w XIX wieku. Długość budynku mierzona w pełnym przebiegu ściany północnej wynosiła około 6,50 m. Od tej strony mieściło się pomieszczenie na całej jego długości mierzące wewnątrz około 2,5 m szerokości. Było oddzielone od kolejnego pomieszczenia ścianą działową o takiej samej długości jak ściana północna. Nie zachowała się ściana południowa tego pomieszczenia, ściany boczne zachowały się wyłącznie na długości około 4,70 m. Można przypuszczać że cały budynek został wzniesiony na rzucie czworokąta o wymiarach 6,5 x 6,5-7,0 m. Materiał zabytkowy z wypełniska wnętrza budynku wskazuje średniowiecze jako okres jego powstania i

użytkowania. Relacje stratygraficzne także wskazują na związek z lokacją nowego miasta w drugiej połowie XIV wieku. 11 12 W trakcie badań archeologiczno – architektonicznych na działce 76 – 77 w Radomiu przy ul. Rynek 14 – 15 w Radomiu, w latach 2011-2012 założonych zostało siedem wykopów badawczych o łącznej powierzchni ok. 136 m² , w tym dwa były kontynuacją wykopów z poprzedniego sezonu – 2011 r. W wykopach odsłonięte zostały liczne konstrukcje drewnianej zabudowy działki średniowiecznej jak i również pozostałości zabudowy murowanej. Odsłonięte zostały również liczne przebiegi infrastruktury ziemnej w postaci rur wodno-kanalizacyjnych, gazowych oraz licznych związanych z ich zakładaniem wkopów nowożytnych, oraz wkopy fundamentowe związane z istniejącą zabudową. Wszystkie te działania ziemne uszkodziły i zniszczyły układ stratygraficzny warstw znajdujący się pod poziomem dziedzińca. Wykop I był kontynuowany z poprzedniego sezonu i był o wymiarach w sumie 9,70 x 4 m – powierzchnia 38,8 m² . Ulokowany został po wschodniej stronie dziedzińca. Krawędź wschodnia umiejscowiona została w odległości 2 m od ściany wschodniej dziedzińca. Wykop II o wymiarach 2,5 x 2,5 m – powierzchnia 6,25 m² , w północno-zachodnim narożniku dziedzińca. Wykop III kontynuowany z poprzedniego sezonu badawczego. Wykop z poprzedniego sezonu był o wymiarach 1,5 x 6,70 m – powierzchnia ok. 10 m² , gdzie krawędź zachodnia wyznaczona została w odległości 8 m od ściany zachodniej dziedzińca. Wykop z 2012 roku o wymiarach 5,5 x 3,5 m założono częściowo po zarysie wykopu z 2011 roku, gdzie krawędź zachodnia wyznaczona została w odległości 8 m od ściany zachodniej dziedzińca, a krawędź północna o szerokości 3,5 m jest styczna do ściany oficyny północnej. Wykop IV o wymiarach 6,7 x 2 m założony został między wykopami II i III, gdzie krawędź zachodnia odsunięta jest o 4 m od ściany zachodniej dziedzińca. Następnie wykonane zostało poszerzenie o 1,5 m na zachód przy ścianie południowej dziedzińca o długości 2,7 m (poszerzenie o wymiarach 1,5 x 2,70 m). Wykop V o wymiarach 6 x 2,70 m założony został w odległości 18 m od ściany zachodniej dziedzińca i krawędzią północną styka się ze ścianą północną dziedzińca. Znajduje się on w miejscu po zburzonych komórkach gospodarczych w części północnej dziedzińca. Wykop VI o wymiarach 4 x 4,5 m założony został między wykopami III i V. krawędź zachodnia wykopu znajduje się w odległości 13 m od ściany zachodniej dziedzińca. Krawędź południowa wyznaczona została 2 m od ściany południowej dziedzińca. Krawędź północna wykopu jest styczna do ściany oficyny północnej oraz przebiegu fundamentu rozebranych komórek gospodarczych. Wykop VII o wymiarach 4 x 4,5 m założony został między 13 wykopami I i V.

krawędź zachodnia wyznaczona została w odległości 22 m od ściany zachodniej dziedzińca. Krawędzie północna i południowa znajdują się na tej samej wysokości co w wykopie VI. W trakcie eksploracji w wykopach I, III i IV, w południowych częściach wykopów odkryty został kamienny fundament łączony zaprawą wapienną o szerokości ok. 0,8 – 1 m. przebiega on wzdłuż południowej ściany dziedzińca. Odsunięty on jest od ściany południowej dziedzińca o ok. 1 m. Jest on prawdopodobnie pozostałością starszej XVI-XVII wiecznej zabudowy murowanej związanej prawdopodobnie z istniejącą w tym miejscu kamienicą. Wyznaczać on może przebieg podziału działek. Dodatkowo w wykopach V i VI odsłonięte zostały relikty fundamentów kamiennych poprzecznych do tego fundamentu. W wykopie VI fundament ten znajduje się w odległości 15 m od ściany zachodniej dziedzińca, a w wykopie V – 20 m. Prawdopodobnie są to fundamenty jednoczasowe i z jednego założenia murowanego. We wszystkich wykopach odsłonięte zostały konstrukcje drewniane związane z pierwotnym, średniowiecznym podziałem działek. Odsłonięty został przebieg drewnianego ogrodzenia wyznaczającego granicę działek po linii wschód-zachód. Odsunięty on jest od ściany południowej dziedzińca o ok. 4,5 m w części zachodniej i 5,5 m w części wschodniej dziedzińca (jest lekko skoszony w stosunku do współczesnej zabudowy). Zaobserwowane zostały również drewniane poziomy użytkowe dziedzińca widoczne w postaci ułożonych desek i moszczenia podwórka. W wykopie IV odsłonięte zostały trzy poziomy drewnianych budynków średniowiecznych. W odległości ok. 3,5 – 5 m, (w wykopie) od ściany zachodniej dziedzińca odkryte zostały ich ściany wschodnie lub zachodnie. Pierwszy poziom budynku drewnianego odkryty został na poziomie 157,06 m n.p.m. Odsłonięta została wschodnia część budynku. Oddalona jest od ściany wschodniej dziedzińca o ok. 5 m. Jego szerokość wynosi ok. 3,5 m. Drugi poziom budynku drewnianego odkryty został na poziomie 156,35 m n.p.m. Odkryta została zachodnia część budynku oddalona od ściany wschodniej dziedzińca o ok. 3,5 m. Szerokość budynku II poziomu wynosi ok. 4,20 m po krawędziach zewnętrznych (ok. 3,70 m wewnątrz konstrukcji). Ściana południowa, równoległa do ściany dziedzińca oddalona jest do niej o ok. 70 cm. Ciąg dalszy budynku wchodzi w profil wschodni wykopu. W części południowej konstrukcji odsłonięte zostały dwa czworokątne otwory konstrukcyjne na czopy o wymiarach 10 x 10 cm do mocowania belek pionowych ściany szachulcowej konstrukcji 14 sumikowo-łatkowej lub ryglowej. Połączenie narożnika wykonane jest na zakładkę. Odległość między otworami wynosi 2,10 m. Zakładając, że drugi otwór na czop wykonany został po środku belki (i były tylko trzy w belce) długość ściany południowej i

północnej konstrukcji poziomu II mogła wynosić ok. 4,8 m a długość ścian wschodniej i zachodniej mogą wynosić ok. 4,2 m . Można stwierdzić, że drewniany budynek wybudowany został na planie prostokąta o wymiarach 4,8 x 4,2 m. Narożniki połączone zostały ze sobą na zakładkę. Widoczne są czworokątne otwory po czopach belek pionowych a ściany wykonane zostały w technice sumikowo-łatkowej lub ryglowej ściany szachulcowej (na co może wskazywać duża ilość polepy znalezionej na tym poziomie). Trzeci poziom budynku drewnianego odsłonięty został na poziomie 156,38 m n.p.m. Odsłonięta została część północnozachodniego narożnika konstrukcji. Ściana zachodnia oddalona jest od ściany zachodniej dziedzińca o ok. 4 m. Ułożona jest wzdłuż profilu zachodniego wykopu i lekko po skosie przebiega pod fundament południowy ściany dziedzińca (ułożona jest zgodnie z geograficznym układem północ-południe). Ściana północna zlokalizowana została w odległości ok. 4,8 m od ściany południowej dziedzińca. Grubość belek wynosi ok. 25 cm. Jak wynika z obserwacji są to pozostałości kolejno po sobie następującej średniowiecznej zabudowy drewnianej. W wykopach III i VI na poziomie ok. 156,80 m n.p.m. odkryta została kolejna konstrukcja drewniana – narożnik północno-zachodni. Odsłonięta konstrukcja budynku ma szerokość ok. 3,5 m. Jej ściana północna znajduje się w odległości 4,5 m od ściany południowej dziedzińca, a ściana zachodnia ok. 10 m od ściany zachodniej dziedzińca. Konstrukcja ta składa się z desek drewnianych ułożonych na zrąb o szerokości ok. 10 cm i wysokości ok. 20 cm. Zagłębiona jest już w szarej glinie – calcu. W Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie wykonana została ekspertyza dendrochronologiczna próbek z badań kamienicy Deskurów. Z ośmiu pobranych prób precyzyjne wyniki uzyskano dla 5 prób.

1. Wykop 3, słup- sosna data ścięcia po 1356
2. Wykop 5 słup z podziału dęb po 1356
3. Wykop 4 pod profilem N dęb 1336
4. Wykop 3 słup w S części dęb 1352
5. Wykop 4 budynek III po 1356

Próbki 6-8 bez daty określono dendrologicznie jako dęb. 15 Ciekawe są wyniki analizy dendrologicznej drewna z konstrukcji budynków na parcelach Rynek 2 oraz 14..

Podstawowym materiałem konstrukcyjnym było drewno dębowe. Były to drzewa w wieku ścięcia mające od 68 do 199 lat. Wybór dębiny na konstrukcje podwalin a może i ścian bocznych był spowodowany zaletami tego gatunku. Duża wytrzymałość dębu na naprężenia ściskające oraz odporność na wpływ czynników atmosferycznych (nawet 120—140 lat

trwałości dla elementów narażonych na mróz, deszcz, wiatr i szkodniki) to jego niewątpliwe zalety. Niestety drzewostan dębowy w okolicznych lasach można było odnowić dopiero w ciągu 160—200 lat. Po uszczupleniu zasobów lasów dębowych wykorzystywano drzewa iglaste, głównie sosnę. Wiek sosen w momencie ścięcia wynosił od 64 do 79 lat. Poza parcelami przyrynkowymi eksploracje wykopaliskowe prowadzono na terenie miasta lokacyjnego zwanego także kazimierzowskim na szeregu historycznych ulic ale rzadko kiedy obejmowały przestrzeń całych parceli. Największe prace archeologiczne miały dotychczas charakter interwencji związanych z działaniami inwestycyjnymi, co spowodowało iż kilka kluczowych dla poznania planu miasta parcel nie jest rozpoznane wykopaliskowo. Dynamiczny proces inwestycji na obszarze miasta kazimierzowskiego pozwala przypuszczać iż obraz ten będzie się zmieniał w tempie zdeterminowanym przez postęp robót budowlanych. Większość prac prowadzi zespół archeologów z Spółki Rewitalizacja.. Ratownicze badania wykopaliskowe jak do tej pory dostarczyły wielu cennych wiadomości na temat wyglądu miasta kazimierzowskiego, min. ratusza, murów miejskich i zamku ,ale jednak nie dały one odpowiedzi na wszystkie stawiane pytania. Nie jest znana w pełni wielkość, forma przestrzenna i surowiec budowlany najstarszych domów mieszczańskich. Nasza dotychczasowa wiedza ma charakter fragmentaryczny. Z wyników prac wykopaliskowych w rejonie Bramy Łżeckiej można domniemywać, że w pierwszych dziesięcioleciach funkcjonowania miasta były to budynki wyłącznie drewniane, choć dość zdecydowanie rysuje się teza o wczesnym pojawieniu się konstrukcji szachulcowej. Choć w wykopach archeologicznych z kolejnych sezonów wykopaliskowych wystąpiły jeszcze inne odmiany konstrukcji ramowej i słupowej

Nadal kwestią dyskusyjną pozostaje problem pierwotnej parcelacji, którym dotychczas pełniej zajął się jedynie W. Kalinowski⁶³. Jego obserwacje w świetle nowych badań wymagają jednak aktualizacji⁶⁴. Nawet na tym etapie rozpoznania archeologicznego warto zaznaczyć wysoki poziom korelacji datowań archeologicznych ze źródłami pisanymi. Obecnie historycy zaakceptowali wcześniej sugerowaną datę lokacji Nowego Radomia w 1350 roku w oparciu o dowód R.Szczygła⁶⁴. D.Kupisz potwierdził tezę iż lokacja związana jest

⁶³ W.Kalinowski, Rozwój przestrzenny.. s.16

⁶⁴ R.Szczygieł, Powstanie Nowego Miasta w Radomiu : Radom. Lokacja miasta.Odkrywanie zamku,Radom 2001, s.23-34

z kontraktem kupna wójtostwa przez Konrada z Warszawy w 1350 roku, jej zakończeniem było przeniesienie wójtostwa ze Starego do Nowego Radomia w 1360 roku a prawnym dopełnieniem zmiana prawa średzkiego na magdeburskie w 1364 roku⁶⁵. Te prace mimo ich częściowego charakteru świetnie wpisują się w wybitną erudycyjną wizję „odrodzonego królestwa” J.Kurtyki⁶⁶.

⁶⁵ D.Kupisz, *Dzieje parafii św. Jana Chrzciciela w Radomiu w XIV-XVIII wieku*, s. 15

⁶⁶ J.Kurtyka, *Odrodzone królestwo. Monarchia Władysław Łokietka i Kazimierza Wielkiego w świetle nowszych badań*, Kraków 2001

Ruchome źródła archeologiczne

Ruchomy materiał zabytkowy pozyskany w czasie prac badawczych liczy około 36 350 zbytków, zabytków. Mimo znacznych przemieszczeń wertykalnych w warstwach zalegał dość liczny ruchomy materiał zabytkowy. Niestety z braku opisanych, pewnych relacji stratygraficznych nie możliwe było wydzielenie precyzyjne zwartych zespołów zabytkowych. Dominują zabytki ceramiczne w postaci różnej wielkości fragmentów naczyń liczące 21 211 sztuk. Kafle piecowe reprezentuje nieliczny zbiór fragmenty liczące 318 sztuk. Monety zbiór liczy 41 egzemplarzy. Znaleziono 5 ołowianych plomb towarowych. Przedmioty metalowe – żelazne to około 417 egzemplarzy. (gwoździe, podkówki do butów, nożyki, okucia budowlane, fragment ostrogi, wędzidła, kłódka żelazna itp. -końcowa ilość znalezisk może się zmienić po przeprowadzonej konserwacji) . Znaleziono 9 920 kości zwierzęcych, oraz 3319 fragmentów naczyń szklanych . W grupie zabytków wydzielonych są fragmenty fajek ceramicznych, kule kamienne w tym jedna od bombardy, osetki, toczydła piaskowcowe, część kościanego fletu, igły, szydła i przekłuwacze kościane. Fragmenty wyrobów szewskich to 56 egzemplarzy podeszew i mniejsze kawałki skór. Zabezpieczono także jeden kawałek tkaniny płóciennej

Uzyskany w czasie prac masowy materiał ceramiczny zezwolił na wyróżnienie 8 grup technologicznych, zgodnie z kryteriami wprowadzonymi do literatury przedmiotu przez L. Kajzera ⁶⁷

⁶⁷ L. Kajzer, *Opracowanie zbioru ceramiki naczyniowej z „wieży Karnkowskiego” z zamku w Raciążku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXIV, 1986, nr 2, s. 199 – 225. Skrótowno charakterystyka wydzielonych grup przedstawia się następująco:

- *grupa A*: naczynia o technologii i ornamentyce nawiązującej do typowej dla późnych faz wczesnego średniowiecza, charakteryzujące się m. in. Dużą lub średnią ilością domieszki tłuczni i piasku, o znacznej grubości ścianek wypalanych w atmosferze obojętnej, co manifestuje się brunatno-szarymi barwami powierzchni; wypał nierównomierny, przełomy wielobarwne, najczęściej trójbarwne; typowy ornament to zwielokrotnione linie dookolne lub faliste oraz obecność znaków garncarskich;
- *grupa A/B*: o cechach mieszanych;
- *grupa B*: naczynia wypalane w atmosferze redukcyjnej; domieszka schudająca średnio- i drobnoziarnista; formy o średniej grubości ścianek; ornament uproszczony do zwielokrotnionej linii dookolnej, tzw. kuchenna;
- *grupa C*: naczynia wypalane w atmosferze redukcyjnej, o równomiernym wypale, domieszka schudająca w postaci drobnoziarnistego piasku; formy mają tendencje do cienkościenności; charakterystyczne staranne opracowywanie powierzchni, często ze śladami wyświecania, tzw. stołowe;
- *grupa B/C*: o cechach mieszanych;
- *grupa D*: naczynia wypalane w atmosferze utleniającej; domieszka schudająca średnio- i drobnoziarnistego piasku; z wyraźną sekwencją glin szlamowanych, grubość ścianek naczyń mocno zróżnicowana, zależnie od funkcji i formy naczynia. W obrębie tej kategorii wyróżniono 2 podgrupy, ze względu na użyty do produkcji rodzaj surowca, manifestujący się po wypale m.in. odmienną kolorystyką czerepów;

i powszechnie stosowanego w trakcie badań na stanowiskach późnośredniowiecznych i nowożytnych, przynajmniej przez przedstawicieli łódzkiego ośrodka archeologicznego.

Zebrany materiał ceramiczny jest zróżnicowany wielkościowo uogólniając pochodzący z wydzielonych obiektów jest zachowany lepiej, czasami są to prawie pełne formy o różnym stopniu uszkodzenia lub duże fragmenty naczyń pozwalające na ich morfologiczną rekonstrukcję.

Odmienny pod względem fragmentaryzacji jest zbiór pochodzący z warstw użytkowych poza obiektami. Jest silnie rozdrobniony i co trzeba wyraźnie zaznaczyć w większości nie była możliwa pełna rekonstrukcja wszystkich form naczyń. Taka charakterystyka zbioru dowodnie wskazuje na długotrwały proces nagromadzania materiału śmietniskowego, który mógł być do tego wtórnie przemieszany. Ilość fragmentów naczyń mających czytelne cechy formalne pozwalające zaliczyć je do określonego typu jest niewielka i osiąga zaledwie 35 %.

W średniowiecznym horyzoncie chronologicznym mieści się aż 14 421 znalezisk ceramicznych zaliczonych do grupy A oraz AB oraz B,C i B/C..

W badanym zbiorze wystąpiły esowate formy typowe dla tej grupy naczyń występujące powszechnie na stanowiskach średniowiecznych i nowożytnych. Znane są przykłady analogicznych naczyń m.in. z Radomia, Szydłowca, Warszawy, Sandomierza, Rzeszowa, Białegostoku, Lublina, Leszczan, Janowca i Krupego. Często są zdobione ornamentem rytym w postaci dookólnych żłobków; grubość ścianek wynosi 4-6 mm, jednobarwne przełomy, dobry wypał. Garnki posiadały dość zróżnicowane średnice od 13 do 22 cm, a nawet w jednym przypadku 30 cm. Niektóre z nich mają ślady termicznej obróbki, typu okopcenie, przywra, przypalenie. W tej grupie wyraźnie dominują garnki z zaznaczonym wrębem na pokrywkę ale o różnie ukształtowanych krawędziach wlewu. Sprowadzają się one do dwóch rodzajów: silnie profilowanych, z okapem, bądź ; pogrubionych, znacznie wychylonych na zewnątrz. Wylewy tych naczyń osadzone są na niskiej szyjce, brzuśce garnków są umieszczone wysoko. Nieliczne fragmenty pokrywek w sensie tektonicznym (bardziej niż technologicznym) tworzą zwartą grupę, wszystkie należą do form wysokich, stożkowatych. Wiązać je można z garnkami lub dzbanami. Dzbany reprezentowane są

-
- *Db* - naczynia z lekkich glin kaolinitowych, o barwach od białawej do kremowej
 - *Dc* – naczynia z glin żelazistych, o powierzchniach czerwonych. W tej grupie mieszczą się również nieliczne fragmenty z malaturą wykonaną czerwoną angobą
 - *grupa E*: naczynia pokryte polewami; w tym tzw. półmajoliki
 - *grupa Fk*: ceramiczne wyroby manufakturowe, pseudo – kamionki i kamionki;
 - *grupa Ff*: to manufakturowe wyroby fajansowe
 - *grupa Fp*: wczesne i zaawansowane technologicznie wyroby porcelanowe

przez egzemplarze charakterystyczne oraz ich fragmenty, Fragmenty dzbanów pochodziły z dwóch różnych form morfologicznych: z brzuścem osadzonym wysoko tuż pod cylindryczną szyjką lub z brzuścem obniżonym znajdującym się tuż nad dnem z wysoką zwężającą się szyjką oraz różnie ukształtowanymi uchami sięgającymi od wlewu do największej wydętości brzuśca. W większości były to naczynia o wypale redukcyjnym, często z charakterystycznym polerowaniem zdobiącym ich powierzchnie. Znikoma część fragmentów pochodzi z naczyń o wypale utleniającym ze śladami malowania. Statystycznie wiązać można z nimi także nieliczne krawędzie i fragmenty uch wypalone zarówno w atmosferze utleniającej jak i redukcyjnej. Na uwagę zasługują duże misy o prostych ściankach i pogrubionych krawędziach wypalone w przewodzie w atmosferze utleniającej, rzadziej redukcyjnej prawie nigdy nie szkliwione. Bardzo często widać na ich powierzchni ślady wtórnych zmian ogniowych. Najczęściej są „zdobione” pasmami dookolnych żłobków, których walor estetyczny jest w tym przypadku najzupełniej wtórny. . Naczynia te o stosunkowo dużej pojemności dość często miały widoczne ślady po ucieraniu(?) na wewnętrznej stronie ścianek. Gruboziarnista domieszka w masie ceramicznej z której je wykonano wskazuje, że służyły do obróbki cieplnej potraw w stanie raczej nie ciekłym. Mogły mieć przeznaczenie znacznie odbiegające od znanych nam funkcji mis określanych makutrami. Liczne egzemplarze radomskie pozwalają przypuszczać, że mogły być „formami” naczyniami (?) służącymi do pieczenia ale nie w ogniu bezpośrednim otwartego paleniska, a w piecu. W kategoriach kulinarnych byłyby formami do wypieków pasztetów i ciast.

Zdobnictwo naczyń uznanych za średniowieczne jest warsztatowo standardowe, obejmuje techniki gładzenia (wyświecenia) form o wypale redukcyjnym oraz rycia, odcisków stempla i radełka, malowania i karbowania w obu przypadkach zróżnicowanej atmosfery wypału. Materiały ceramiczne zapewne pochodzące z XIV -XV wieku mają liczne analogie zarówno w ziemi radomskiej jak i sandomierskiej.

Podobny technologicznie zespół naczyń ceramicznych znaleziony został w wszystkich wykopach badawczych na terenie zamku w Iłży oraz Miasta Kazimierzowskiego w Radomiu⁶⁸.

W późnośredniowiecznym horyzoncie czasowym mieści się 397 fragmentów naczyń zaliczonych do grupy BC oraz 196 do grupy Db i Dc. Dominują naczynia wykonane z glin kaolinowych.

⁶⁸ Z Lechowicz, *Zamek górny w Iłży w świetle badań architektoniczno-archeologicznych wykonanych w 2009 roku*, [w:] Iłża- miasto biskupów krakowskich na tle regionu. Materiały z sesji naukowej poświęconej dziejom regionu iłżeckiego pod tytułem „Przeszłość w służbie przyszłości”, Iłża 2011, s. 35-76;

Tenże, *Zamek w Radomiu. . Archeologia i architektura. Badania i interpretacje*. Radom 2012

Problematyka ta wymaga jeszcze pogłębienia, albowiem tzw. ceramika iłżecka lepiej jest poznana na innych stanowiskach niż w samym miejscu produkcji⁶⁹.

Z okresu wczesnonowożytnego pochodzi zespół i liczący 5089 fragmentów. Morfologicznie uzyskany zbiór pochodził z garnków, dzbanów, mis, talerzy, trójnóżków i pokrywek. Najliczniejsze w tym zespole fragmenty pochodzą z garnków o zróżnicowanej wielkości, bezuchych lub z jednym uchem, z wysoko podniesionym brzuścem i nóżką, słabo przewężoną szyjką. Zdobienie to dookolne żłobki, bądź ornament radełkowy umieszczony na żłobkami tuż pod przewężeniem szyjki. Ucha są proste bądź ukształtowane odciskami palca. W ceramice stołowej szczególnie w talerzach obserwowano zastosowanie jako podkładu pod polewą angoby z glin kaolinitowych, zarówno białych jak i beżowo-kremowych, z wykorzystaniem wielobarwnych jej kompozycji, tworzy wrażenie naśladownictwa wzorów majoliki. W pozyskanym zbiorze sporadycznie wystąpiły trójnożki, którym to pojęciem objęto zróżnicowane średnicą formy płaskich i głębszych tygli – rynienek. Wszystkie te formy naczyń tzw. kuchennych są silnie okopcone poprzez kontakt z ogniem w otwartym palenisku pieca. Ten rodzaj naczyń choć o długim okresie występowania tworzy pewną wartość progową, mianowicie ich występowanie gwałtownie zanika wraz z lawinowym pojawieniem się w wieku XIX naczyń żeliwnych. Ma to niewątpliwie związek z nowym rodzajem paleniska w trzonie kuchennym. Naczynia z tej grupy reprezentują cechy typowe dla produktów warsztatów działających w XVI –XVIII wieku.⁷⁰

Kryteria technologiczne nie pozwalają na jednoznaczne rozdzielenie zespołów ceramicznych na ostro w sensie chronologicznym wyróżnione grupy. Istnieje wszakże wiele przesłanek wskazujących, iż najstarsze zespoły naczyń z zewnętrznymi polewami barwnymi pojawiają się już w

⁶⁹ Dąbrowska M., Gajewski M., Kruppe J. 1993, *Późnośredniowieczne i nowożytnie naczynia gliniane oraz kafle*. Komentarz do analizy, [w:] Sandomierz: Badania 1969-1973, Warszawa, s. 240-252

⁷⁰ Porównaj np. S. Czopek, A. Lubelczyk, *Ceramika rzeszowska XIV-XVIII wiek*, Rzeszów 1993, Tabl. IIXVIII; T. Mazurek, Wyniki badań ratowniczych na osadzie z okresu wczesnośredniowiecznego i staropolskiego w Leszczanach Kolonii, stan. 1, pow. Chełm w latach 2000-2001, „Archeologia Polski Środkowowschodniej”, t. 8/2005, ryc. 6:4-5; W. Urbaniak, Zbiór nowożytnych ceramiki naczyniowej z podwórza przy ul. Jezuickiej 5 w Lublinie, „Archeologia Polski Środkowowschodniej”, t. 5/2000, ryc. 2-3; M. Dąbrowska, M. Gajewski, J. Kruppe, *Późnośredniowieczne i nowożytnie naczynia gliniane oraz kafle*. Komentarz do analizy, [w:] Sandomierz: Badania 1969-1973, Warszawa 1993, s. 246, ryc. 2; L. Pawlata, Archeologiczne badania Pawilonu nad kanałem w Ogrodzie Branickich w Białymstoku, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, t. 3/2007, ryc. 5; M. Supryn, Archeologia zamku janowskiego, Kazimierz Dolny 2008, ryc. 60 b; 60 c. M. Supryn, Zabytki ruchome z zamku w Krupem, powiat Krasnostaw, „Studia i Materiały Lubelskie”, t. 5,

schyłku średniowiecza. Kategoryzacja chronologiczna tej grupy znalezisk zwykle opiera się na funkcji obiektu z którego pochodzą. Tzw. znaleziska wiejskie mają o wiele słabiej sprecyzowaną chronologię niż znaleziska z zespołów rezydencjonalnych bądź miejskich. Obecność polew jak i cechy toczenia i odcinania dna nie stanowią elementów samodzielnie datujących. Warto tu może zaznaczyć dość znaczącą dla form z przełomu epok średniowiecza i nowożytności statystyczna dominację glin kaolinitowych w masie surowcowej naczyń ceramicznych. Statystycznie grupa znalezisk wykonanych w tradycji średniowiecznej ale o cechach technologicznych epoki nowożytnej jest dość nieliczna, to fragmenty z grupy Db i grupy Dc najwyraźniej lokowane w XVI – XVII wieku. Zastanawiająco niska jest reprezentacja zespołów naczyń ceramicznych z XVIII/XIX – XIX wieku.

Do wyrobu naczyń grupy E użyto zróżnicowanego surowca, zarówno glin kaolinitowych jak i żelazistych. Zróżnicowany jakościowo wpał potwierdzają jedno- lub wielobarwne przełomy. Cienkie i gładkie powierzchnie naczyń to efekt wykorzystania szybkoobrotowych, wielosponowych kół garncarskich. Polewy początkowo obejmują wnętrza naczyń, poczem używane są obustronnie. Mają różne kolory najczęściej oliwkowy, zielony i brązowy rzadziej żółty, niebieski i pomarańczowy. Duże garnki kuchenne zostały zaopatrzone w pojedyncze ucha wystające nieco ponad krawędzie wlewu. W partiach wlewowych wyraźnie zaznaczone zostały wręby na pokrywy. Wszystkie naczynia posiadające polewy miały pewne cechy wspólne, ukazujące ich funkcjonalną dwoistość sprowadzającą się do praktycznego uszczelnienia bądź estetycznego ozdobienia. Większość miała barwne polewy obejmujące przede wszystkim samo wnętrze naczynia, a na partiach zewnętrznych ich zasięg był zmienny, sprawiający wręcz wrażenie przypadkowego. Barwy polew były dość powtarzalne z dominacją zieleni i brązu związane najprawdopodobniej z użyciem związków żelaza do ich barwienia.

Surowcowo widać zwiększony przekraczający 80% udział glin białych umownie zwanych kaolinitowymi użytych do produkcji dużych garnków. Wpał redukcyjny stosowano w tym czasie sporadycznie.

Naczynia malowane angobą najczęściej w geometryczne wzory reprezentują szereg form przeważnie dość dużych dzbanów. Odmienne przy garnkach gdzie zaobserwowano także współwystępowanie linii dookólnych wykonanych angobą i polew zewnętrznych. Wśród naczyń niewątpliwie stołowych statystycznie wyraźne jest pojawienie się form misowatych i talerzy. Misy mają kształt wycinków kuli o różnej głębokości, ich krawędzie są proste bądź ukształtowane faliście, pojawiają się także krawędzie z ukośnymi dookólnymi odciskami palcowymi. Zawsze ich wnętrza i dno pokryte jest starannie warstwą polewy.

Talerze mają proste krawędzie, bądź wielosegmentowe dominując wśród nich jednobarwna polewa zielona. Formy mis i talerzy reprezentują okazy w których widać starania wytwórców do nadania im

walorów estetycznych. Ornamentacyjne malowanie szczególnie tych ostatnich pozwala część egzemplarzy wiązać z półmajolikami. Naczynia te wykonane są najczęściej z glin żelazistych – wyraźnie zarysowuje się tu surowcowe a może i warsztatowe zróżnicowanie w opozycji do grupy garnków i dzbanów wykonywanych z glin białych. Do ceramicznych form stołowych zaliczamy niewielkie dzbany, kufle i małe garnuszki charakteryzują się obecnością radełkowanego ornamentu stylistycznie dość jednolitego i polewami pokrywającymi całą powierzchnię naczyń. Naczynia z tej grupy reprezentują cechy typowe dla produktów warsztatów działających w XVI – XVIII wieku.

Zbiór składający się z 318 fragmentów kafli płytkowych i garnkowych rysuje się wyjątkowo interesująco. Kafle płytkowe prezentują mocno zróżnicowane typy, pierwszy to przede wszystkim kafle płytkowe z ornamentem oraz z zieloną bądź oliwkową polewą znacznie rzadsze są kafle z wielobarwnymi płytkami licowymi. Kafle z zieloną polewą z płytkami zdobionymi regularnym motywem wolutowym i wpisanymi weń motywami roślinnymi pochodzą ze zwartego zbioru i są dość pewnie osadzone chronologicznie w wieku XVI i XVII. Faza młodsza datowana jest na 2 połowę wieku XVII. Niewątpliwie są to kafle formowane ręcznie w matrycach z wyraźnie widocznymi śladami zlepienia niskiego, toczonego kołnierza z płytką licową. Ze względu na typ przedstawień mogłyby należeć do renesansowego i wczesnobarokowego okresu chronologicznego wydzielonych przez Marię Dąbrowską.⁷¹ Istotne jest spostrzeżenie, że surowiec wykorzystany do ich wykonania to gliny kaolinitowe lokalne. Posiadają analogię w materiałach pozyskanych na innych parcelach średniowiecznego miasta i radomskim zamku⁷².

Badania dostarczyły dużej ilości ułamków szkła, zarówno naczyniowego, jak i taflowego. Bardzo duże rozdrobnienie materiału, praktycznie uniemożliwiające rekonstrukcje form, spowodowało również niemożność np. precyzyjnego określenia ilości znalezionych naczyń.

Za charakterystyczne formy naczyń stołowych uznać należy szklanice na stopkach ze zwiniętej spiralnie nici bądź z faliście ukształtowanym brzegiem.. Mimo fragmentarycznego zachowania morfologia naczyń i ich technologia pozwalają wiązać je z XVI – XVII wiekiem. Mają liczne analogie w materiałach z badań zamku radomskiego.

⁷¹ M.Dąbrowska, *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku, Studia i materiały z historii kultury materialnej*, t.57, Warszawa 1987, s. 134.

⁷² Z Lechowicz, *Zamek górny w Iłży w świetle badań architektoniczno-archeologicznych wykonanych w 2009 roku*, [w:] Iłża- miasto biskupów krakowskich na tle regionu. Materiały z sesji naukowej poświęconej dziejom regionu iłżeckiego pod tytułem „Przeszłość w służbie przyszłości”, Iłża 2011, s. 35-76;

Najlichniesze są pozostałości szklanych butelek, które reprezentują dwie grupy wyrobów – o dnach okrągłych, oraz o dnach czworokątnych. Ten rodzaj silnie zróżnicowanych objętościowo naczyń wykonany został metodą tradycyjną na dnach widoczne są ślady przylepiaka. W obrębie szkła naczyniowego zarysował się podział na opakowania i naczynia stołowe.

Technologicznie pozyskany zbiór ma jednoznaczną wymowę chronologiczną – elementy starsze w tym recesywne technologicznie to np. widoczny w dnie butelek przylepiec po puszczeli szklarskiej występuje jeszcze w hutach działających w XIX wieku. Towarzyszą im jednak fragmenty wyrobów typu szklanice i kielichy powstających od XVI w hutach tzw. leśnych. Zbiór ma więc charakter typowy dla przełomu epok technologicznych.

Wielość form kielichów wynikała z kształtu czaszy, ukształtowania tralki, nodusa i podstawy. Były one efektem różnego programu artystycznego ale i przeznaczenia do zróżnicowanej gamy win. Czasze kielichów miały z zasady dwa warianty kształtu: odwrotnie stożkowaty oraz przechodzący w formy wycinka kuli. Były gładkie bądź kanelowane prosto oraz ze żłobkami skręconymi. Poszczególne partie były zróżnicowane tektonicznie, z zasady dotyczyło to partii między stopką a czaszą. Występowały tu guzy z dookólnej nici skręconej spiralnie, motywy roślinne i zwierzęce .

Tak liczne występowanie zabytków szklanych na terenie miasta pozostaje w związku z poziomem życia codziennego mieszczan, ale także usługowych form działalności hotelowo-gastronomicznej w okresach tzw. Trybunału radomskiego (XVI-XVIII wieku). Powszechność prostych form szklanicy i tzw. kufli i ich makroskopowa analiza surowcowa sugeruje obecność produkcyjną okolicznych hut szklanych, bądź jest też efektem dobrze rozwiniętego handlu (lub obu naraz)⁷³. Niestety zabytki wykonane z tego surowca wymagają dla określenia ich proveniencji przeprowadzenia licznych analiz chemicznych, co znacznie podnosi możliwości wnioskowania o jego genezie ale wymaga znacznych środków finansowych..

Najstarszy horyzont średniowiecznych znalezisk ceramicznych jest zbliżony i prawie identyczny do fazy IV-2 z grodziska Piotrówka⁷⁴. Pozostaje w związku z translokacją ośrodka do nowego miasta. Analiza charakteru obu zbiorów mogłaby mieć wyniki wskazujące na strukturę zasiedlenia nowego miasta – czyli udział substratu miejscowego w relacji do osadników sprowadzonych przez lokatora Konrada z Warszawy.

⁷³ A.Wyrobisz, Szkło ... zwraca uwagę na duże huty szkła z okolic Szydłowca

⁷⁴ M.trzeciecki, M.Auch, K.starecka, Grodzisko Piotrówka w świetle badań archeologicznych 2010-2013. Część I, Stratygrafia i chronologia, 2020

TABLICA 1 CERAMIKA NACZYNIOWA (WYBÓR)

NR INW. 118 – WYKOP 2/4, WM IV, (Gł. 110) – SKUPISKO CERAMIKI, RTK 1798;

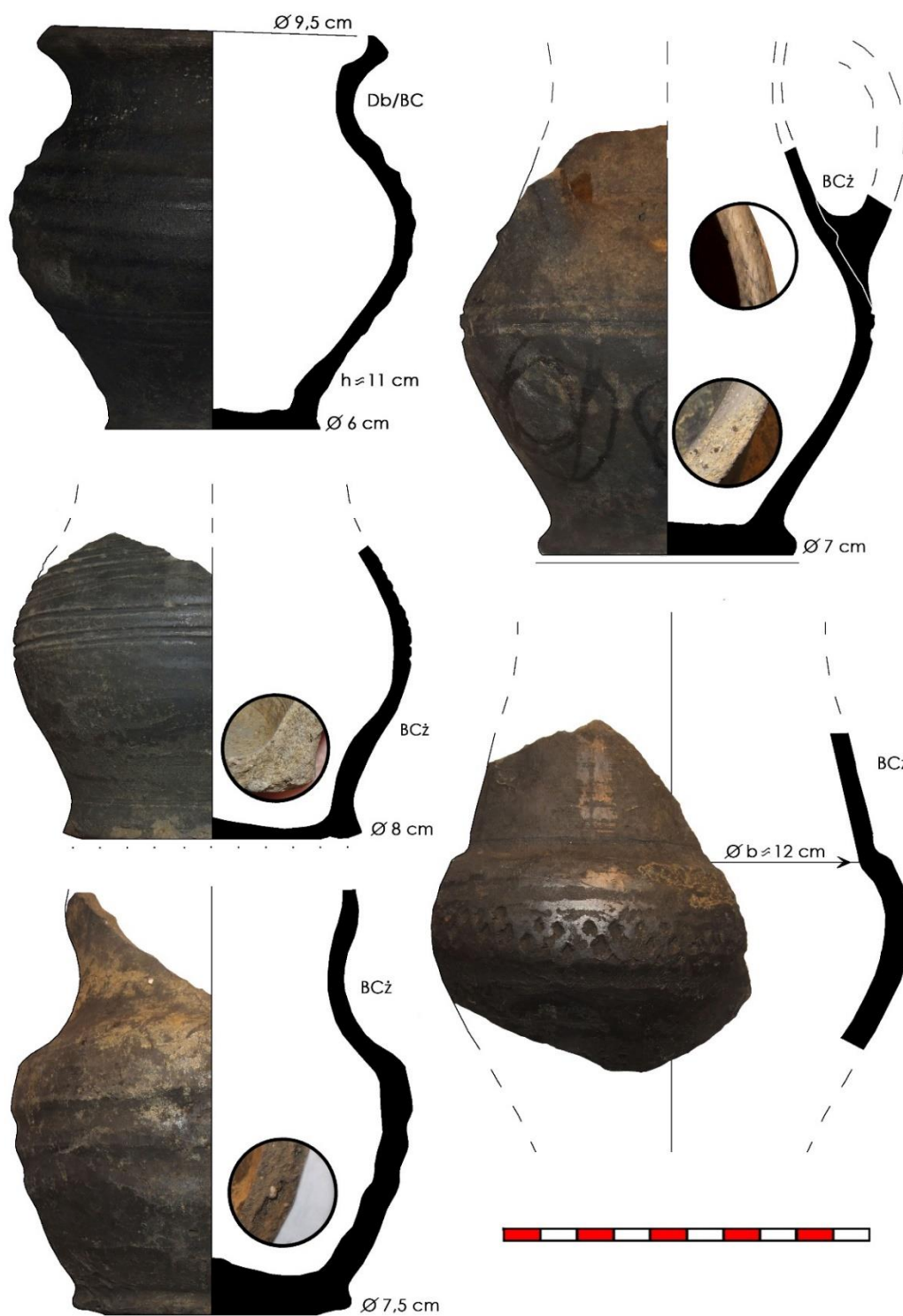
NR INW. 66 – WYKOP 2/2, WM III, (100 - 130) – SKUPISKO CERAMIKI, RTK 1012, 1013, 1014;

NR INW. 147 – WYKOP 2/7, OBIEKT 19, WM V;

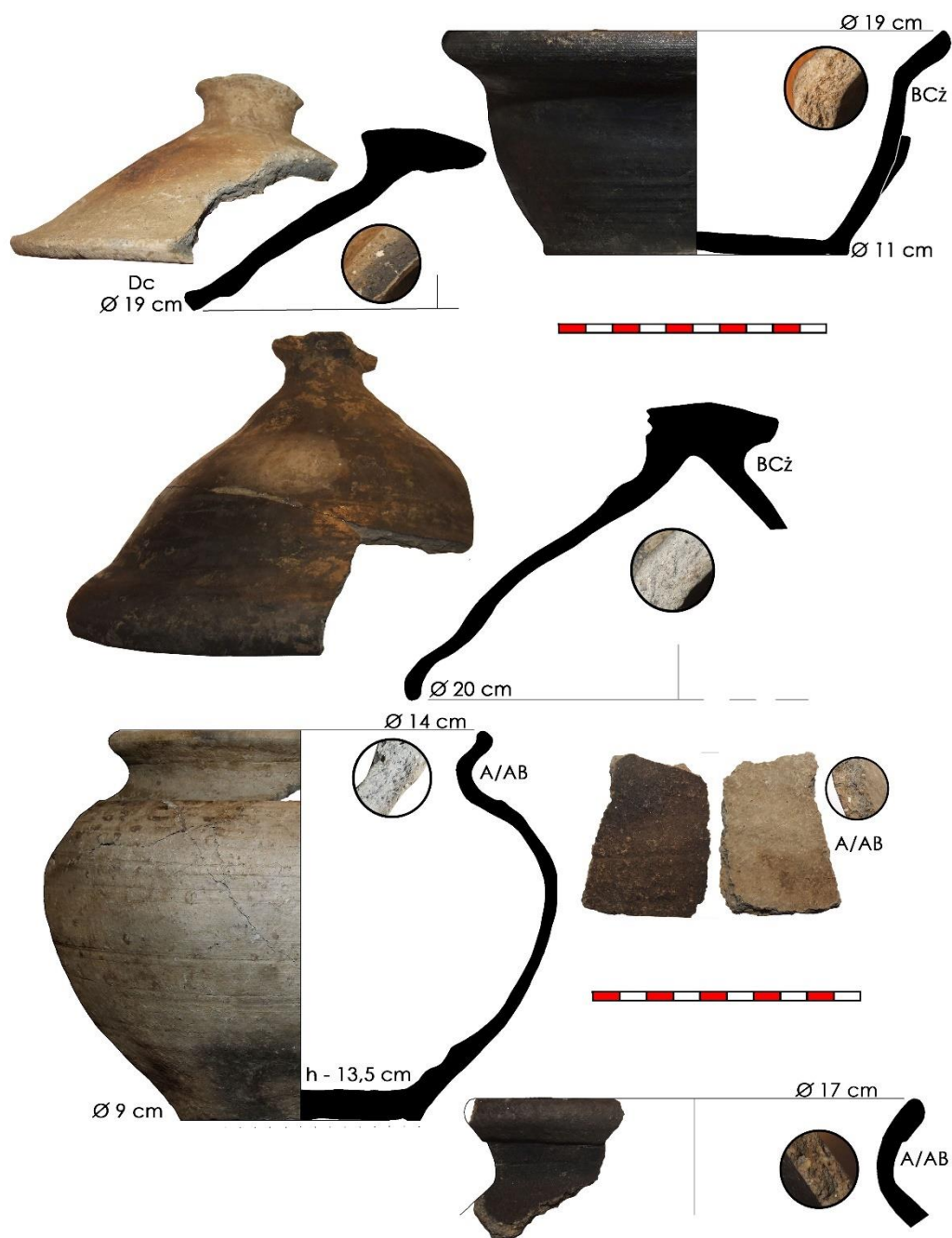
TABLICA 2 CERAMIKA NACZYNIOWA (WYBÓR)

NR INW. 113 – WYKOP 2/3, WM III, SPĄG, (-110), NAROŻNIK W-E KONSTRUKCJI DREWNIANEJ

TABLICA 3 – CERAMIKA NACZYNIOWA (WYBÓR)

NR INW. 119 – WYKOP W 2/3, WM IV, (110 – 130), WOKÓŁ KONSTRUKCJI DREWNIANEJ

TABLICA 4 – CERAMIKA NACZYNIOWA (WYBÓR)

NR INW. 119 – WYKOP W 2/3, WM IV, (110 – 130), WOKÓŁ KONSTRUKCJI DREWNIANEJ

NR INW. 55 – WYKOP W2/1, WM II, NAROŻNIK N-E, (110 – 130)

**Analiza archeologiczno-architektoniczna efektów badań na działkach nr 78 i 79 w Radomiu
(Rynek 16, Rwańska 1a)**

Zakres zamówienia obejmował wykonanie w fazie przedprojektowej wyprzedzających badań archeologicznych oraz ocen architektonicznych istniejących budynków:

1. Na terenie działki o nr 78 obręb 0050 Stare Miasto i w istniejącym budynku przy ul Rynek 16 w Radomiu. Budynek jest obiektem zabytkowym, który został wpisany w granicach posesji do rejestru zabytków prawomocna decyzją z dnia 14.02.1990r. pod nr rejestru 419/A/19. Nieruchomość znajduje się na obszarze zabytkowego zespołu urbanistyczno- architektonicznego miasta Radomia wpisanego do rejestru zabytków byłego województwa radomskiego decyzją WKZ w Radomiu nr rejestru 410/A/89 z dnia 14.09.1989r. oraz w ścisłej strefie ochrony archeologicznej. Budynek murowany o powierzchni zabudowy wynoszącej 513 m², liczba kondygnacji nadziemnych : 2, podziemnych:1 rok zakończenia budowy 1900. Ponadto obiekt podlega ochronie konserwatorskiej zgodnie z zapisami miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego „Ul. Rwańska” w Radomiu uchwalonego uchwałą nr 459/2004 Rady Miejskiej w Radomiu z dnia 05.07. 2004r., zgodnie z którym nieruchomość znajduje się na obszarze zabytkowego zespołu średniowiecznego Miasta Kazimierzowskiego w strefie pełnej ochrony konserwatorskiej, a budynek jest obiektem zabytkowym wpisanym do rejestru zabytków.
2. Na terenie działki o nr 79 obręb 0050 Stare Miasto ark.61 jak i w istniejącym budynku przy ul Rwańska1 w Radomiu. Budynek znajduje się na obszarze zabytkowego zespołu układu urbanistycznoarchitektonicznego miasta Radomia wpisanego do rejestru zabytków byłego województwa radomskiego prawomocna decyzja WKZ w Radomiu nr rejestru 410/A/89 z dnia 14.09.1989r. oraz w strefie ochrony archeologicznej. Obiekt nie jest wpisany do rejestru zabytków, nie znajduje się w Gminnej Ewidencji zabytków z terenu Miasta Radomia, natomiast znajduje się w Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków. Budynek podlega ochronie konserwatorskiej zgodnie z zapisami miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego „ul. Rwańska” w Radomiu uchwalonego uchwałą nr 459/2004 Rady Miejskiej w Radomiu

z dnia 05.07.2004r., zgodnie z którym nieruchomość znajduje się na obszarze zabytkowego zespołu średniowiecznego Miasta Kazimierzowskiego w strefie pełnej ochrony konserwatorskiej, a przedmiotowy obiekt kwalifikuje się do wpisu do rejestru zabytków. Działka zabudowana murowanym budynkiem o powierzchni zabudowy wynoszącej 269,00 m². Budynek mieszkalny, liczba kondygnacji nadziemnych: 2, podziemnych 1 rok zakończenia budowy 1915. Kamienica frontowa przy ul. Rwańskiej 1 przylega szczytem do sąsiedniego budynku przy ul. Rynek 16. W chwili rozpoczęcia prac badawczych budynki były wyłączone z użytkowania ze względu na stan techniczny. Niektóre z ich części zostały rozebrane.

Zgodnie z zaleceniami MWKZ Delegatura w Radomiu eksplorację wykopaliskową poprzedziły analizy zachowanych źródeł kartograficznych i badania nieinwazyjne całej wolnej od zabudowy przestrzeni działek 78 i 79. Badania georadarowe wykonał prof. Radosław Mieszkowski. Ich wyniki załączone zostały powyżej.

Budynek na parceli Rynek 16 dz. 78 zajmuje narożnik z ulicą Rwańską. Ma kształt litery L, jego elewacja frontowa-rynkowa ma 17,80 m długości, elewacja od ulicy Rwańskiej ma 37,5 m długości.

Część frontowa budynku wzniesiona jest na planie prostokąta. Układ wnętrz dwutraktowy. Klatka schodowa umieszczona w tylnym trakcie, dostępna z sieni usytuowanej na osi budynku. Oficyna boczna na planie prostokąta. Układ wnętrz dwutraktowy. Część pomieszczeń dostępna z klatki schodowej oficyny umieszczonej w trakcie od strony podwórza, część z klatki schodowej części frontowej.

Elewacja zachodnia - rynekowa: dwukondygnacyjna, pięcioosiowa, z jednoosiowym pseudoryzalitem środkowym, zwieńczona wydatnym, profilowanym gzymsem koronujący. Pomiędzy kondygnacjami gzyms kordonowy. Dolna kondygnacja boniowana. W osi środkowej i piątej osi przyziemia prostokątne otwory wejściowe. W pozostałych osiach tej kondygnacji i we wszystkich osiach piętra prostokątne otwory okienne, z gzymsem podokiennym w drugiej kondygnacji, poniżej którego, z wyjątkiem pseudoryzalitu prostokątne płyciny. Okno środkowej kondygnacji piętra w prostokątnej wnęcie, poprzedzone balkonem.

Elewacja południowa: Dwukondygnacyjna, jedenastoosiowa, z wieńczona profilowanym gzymsem. Pomiędzy kondygnacjami gzyms kordonowy. W czwartej i siódmej osi przyziemia

prostokątne otwory wejściowe. W pozostałych osiach tej kondygnacji i we wszystkich osiach piętra, z wyjątkiem pierwszej osi parteru, prostokątne otwory okienne, w profilowanych opaskach w drugiej kondygnacji. Okna w czwartej i dziewiątej osi wyższej kondygnacji z balkonami o żeliwnych, bogato zdobionych balustradach. Pod oknami pozostałych osiach piętra prostokątne płyciny.

Północna elewacja części frontowej pozbawiona otworów, zwieńczona profilowanym gzymsem. W dolnej części z trzema symetrycznie rozmieszczonymi przyporami o wysokości połowy wysokości elewacji.

Na działce Rwańska 1a znajduje się podpiwniczony budynek jednopiętrowy, zajmuje całą jej szerokość -18,80 m. i sięga w głąb na 14,50 m. Elewacja z dwoma skrajnymi, opilastrowanymi jednoosiowymi ryzalitami, między nimi pięcioosiowa. W ryzalitach na poziomie parteru otwory wejściowe. Na piętrze balkony. Podział poziomy z wydatnymi gzymsami- podokapowym i pomiędzy kondygnacjami. Od strony północnej rozebrane zostały dwie równoległe oficyny styczne do elewacji wewnętrznej budynku głównego.

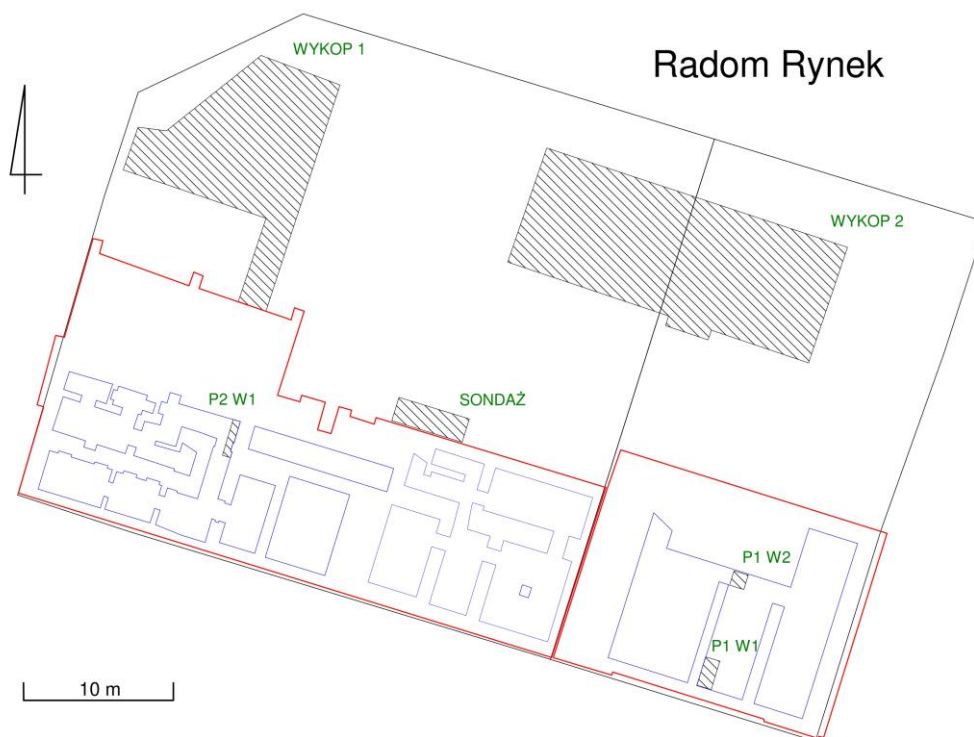
Inwestor nie przekazał kompletnej inwentaryzacji budynków. Wykonawcy znaleźli jedynie dokumentację budynku Rynek 16 udostępnioną w archiwum WUOZ Delegatura Radom.

W 2004 roku powstała ekspertyza techniczna wykonana w EMGIE projekt Sp.z o.o. przez dr.inż.A.Żaboklickiego, oraz dr.inż.J.Sadkowskiego. Opinia techniczna dokumentowała obserwacje na szkicach budowlanych nie na inwentaryzacji architektonicznej. Precyzyjnie analizowana statyka budynku była jednoznaczna- północna część budynku frontowego od strony rynku grozi katastrofa.

Kolejna dokumentacja powstała w 2010 roku w Studium Architektonicznym Wojciecha Gęsiaka. Zawiera inwentaryzację budowlaną i ekspertyzy geotechniczne oraz statyczne. Inwentaryzacja piwnic jest niekompletna z powodu ich częściowej niedostępności. Dokumentacja powieliła w partiach tekstowych ustalenia wcześniejsze. Wskazuje na fundamentowanie północnej części budynku na gruntach niestabilnych. Rozwarstwienie techniczne budynku wskazał W.Klecki, współautor opracowania. Interpretował je poza czynnikami technicznymi zróżnicowaniem chronologicznym powstania budynku.

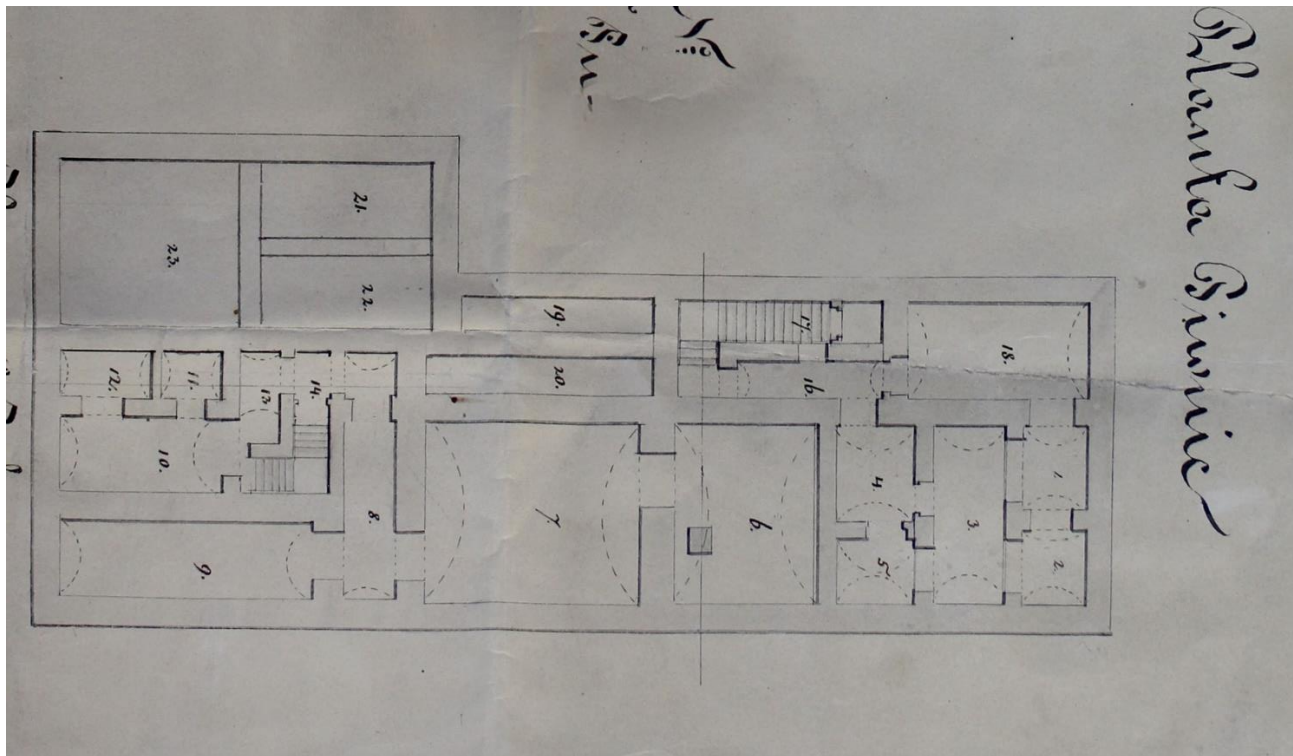
Dwie nieruchomości będące przedmiotem badań tworzą zwarty blok urbanistyczny pomiędzy rynkiem, ulicami Rwańska i Szewską od wschodu zamknięte niewielkim pieszym

traktem komunikacyjnym. W zbliżonej postaci przestrzennej blok ten uformował się w średniowieczu poczynając jego zasiedlenie od czasu lokacji.

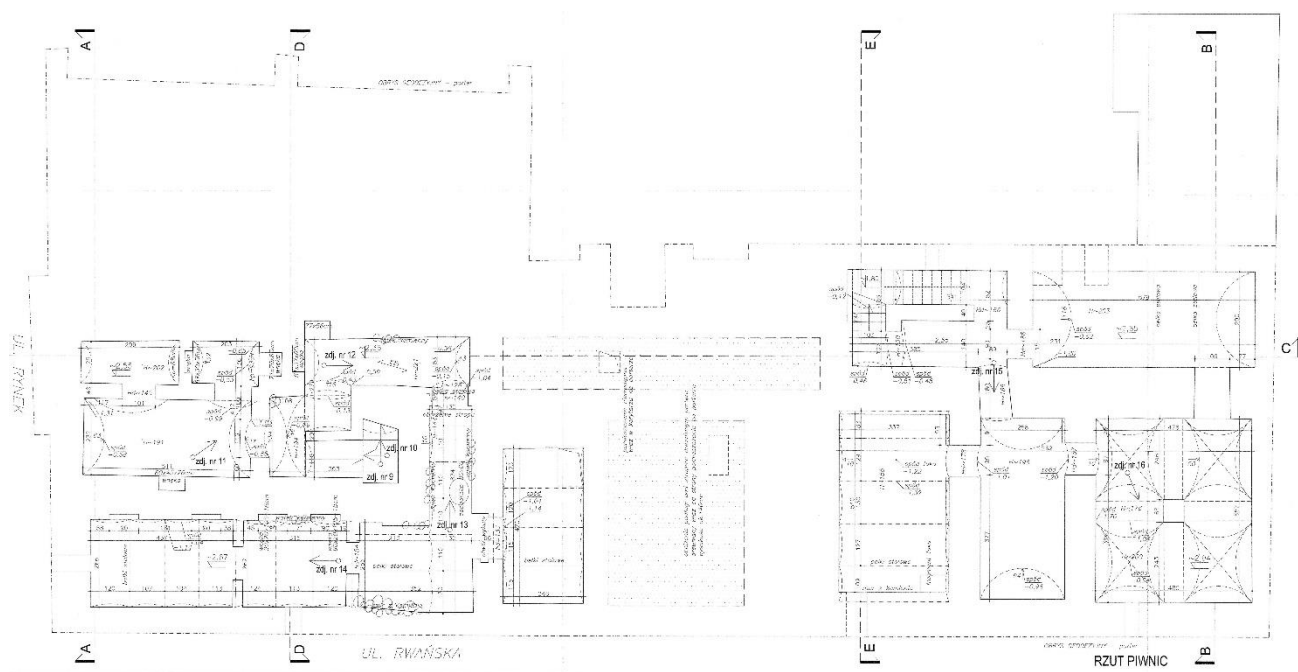

Rzut piwnic w obu budynkach

Piwnice w budynku Rynek 16 znajdują się jedynie od strony ulicy Rwańskiej, część północna budynku nie jest podpiwniczona. Sklepienia nad piwnicami kolebkowe i kolebkowo-krzyżowe z cegły palonej, z pachami zasypanymi i podłogą legarową. Częściowo stropy odcinkowe z cegły z zaprawą cementową na belkach stalowych (typu Kleina).

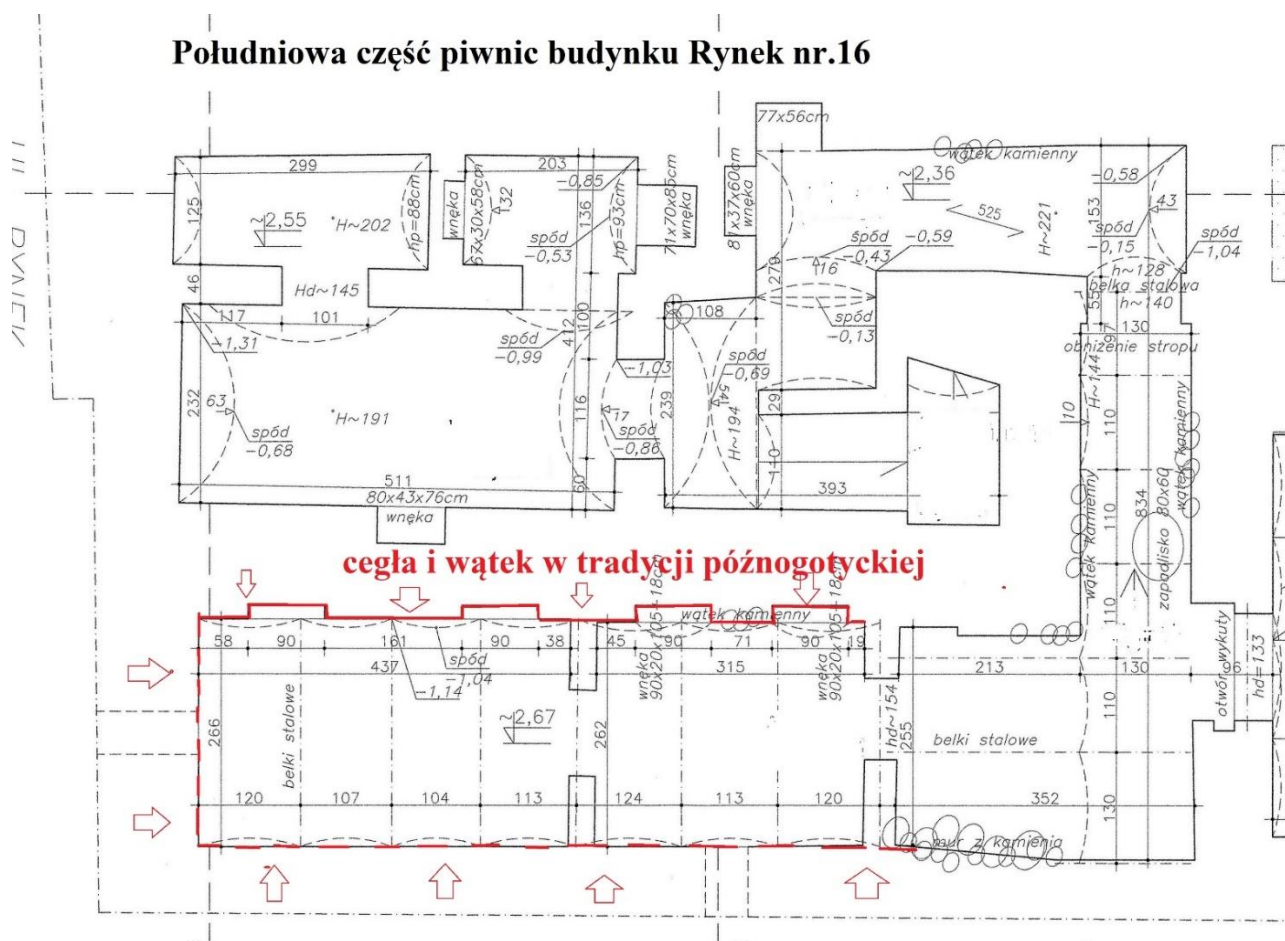
Piwnice budynku Rynek 16 na planie budynku Pusztyniki około 1820 roku

Piwnice budynku Rynek 16 inwentaryzacja z 2010 roku.

W zachodniej partii piwnic ściany wzniesione zostały z cegły oraz kamieni narzutowych, łączone zaprawą wapienno= piaskową, W jej partii południowej w jednej ze ścian widoczne są cztery blendy oraz cegły o parametrach gotyckich 85-90 x 120x 250 mm. Blendy mają głębokość 25-28 cm, szerokość 90 cm i wysokość 110 cm. Przesklepione są łukiem odcinkowym o podwyższonej strzałce. W jednej z nich widoczny jest wlot pionowego kanału dymowego.

Analiza materiałowa wskazuje i sposób wykonania blend, materiał oraz spoinowanie mieszczą się w tradycji technik późnogotyckich.

Zachodnia część piwnicy

Wschodnia część piwnicy

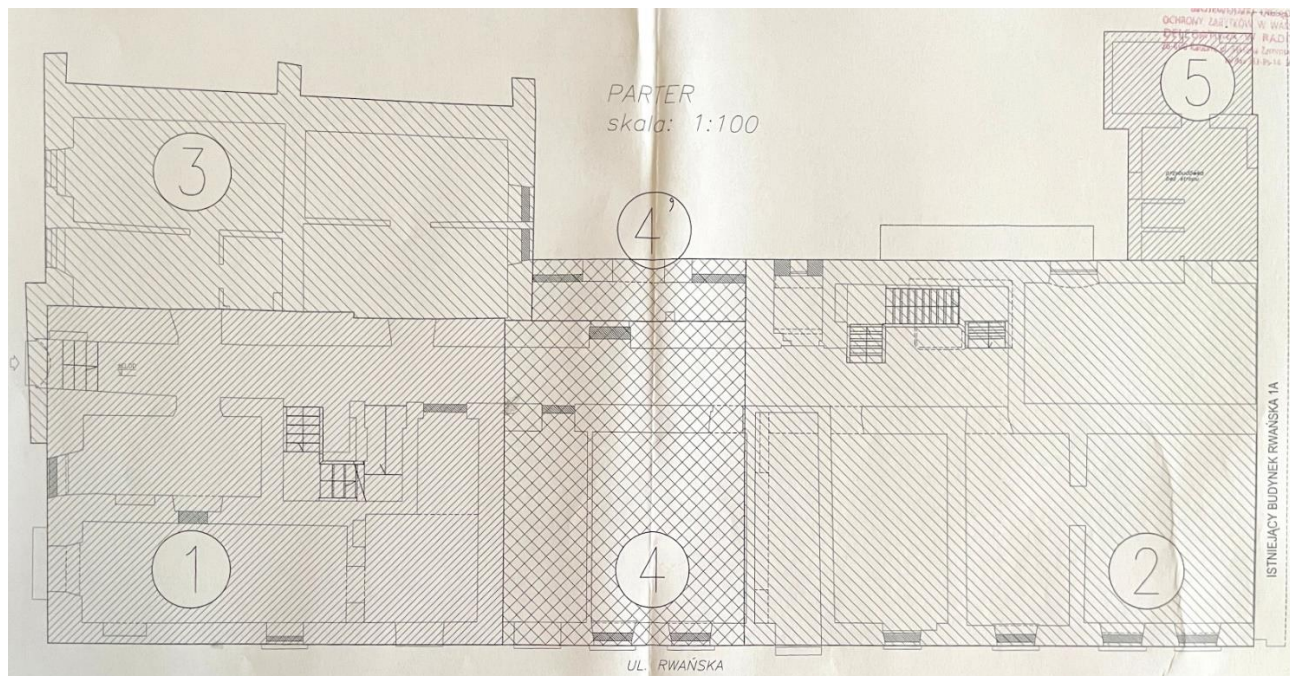
Blendy w zachodniej części piwnicy

Blenda z widocznym otworem kanału dymowego

Piwnice w budynku rynek 16 nie są w całości dostępne ale ich układ i cechy stylistyczne sugerują że powstawały w kilku fazach.

Fazy budynków zaznaczone na planie W.Klecki

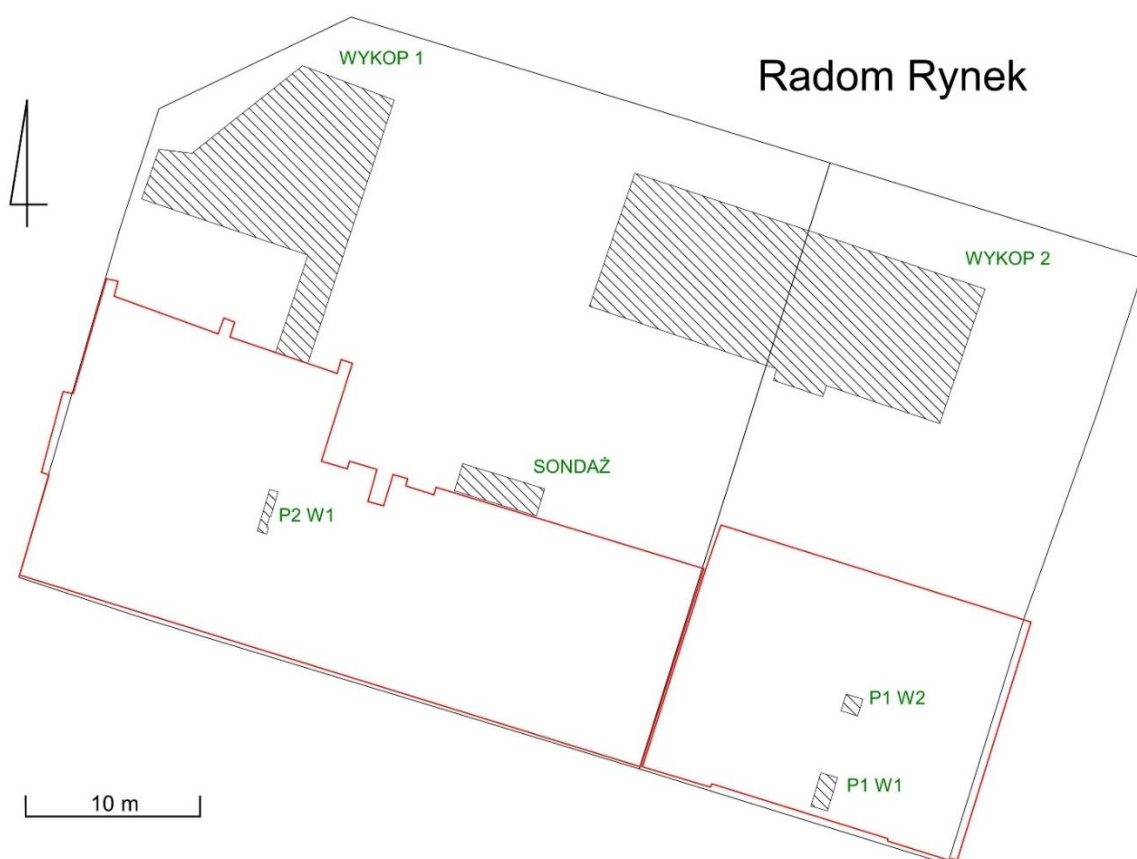

Fazy budynku :

1- Budynek narożny z najstarszymi piwnicami; 2- kolejny budynek w głębi działki z frontem od ulicy Rwańskiej; 3- rozbudowa budynku frontowego Rynek 16; 4- połączenie obu istniejących wcześniej budynków; 5- najmłodsza oficyna dziś nie istniejąca

Budynek na działce 78 jest jednorodny chronologicznie – jego partie piwniczne powstały w tym samym czasie co nadziemne. W budynku Rwańska 1a sklepione kolebkowo piwnice zajmują cały jego rzut. Sklepione kolebkowo ,ściany i sklepienia z cegły z zasypnymi pachami. Podłoga na legarach

W piwnicach obu budynków i przy ich ścianach wykonano kilka wykopów mających na celu rozpoznanie stanu fundamentów i relacji stratygraficznych.

Sondaż architektoniczny usytuowany został przy ścianie elewacji północnej budynku Rwańska 16. W połowie jej długości. Stwierdzono iż ścian fundamentowana jest niewielkimi otoczkami granitowymi zalanymi słabą zaprawą wapienną jej stopa znajduje się 2,5 metra od dzisiejszego poziomu gruntu. Opiera się na warstwach kulturowych nie osiągnęła calca. W zachodnim narożniku wykopu fundament się kończy. Potwierdza to etapowe powstanie budynku omawiane wyżej. Do fundamentu przylega ciągły układ stratygraficzny od strony dziedzińca.

Wykop 1 został przedłużony w sposób pozwalający ocenić relacje fundamentu północnej części budynku frontowego Rynek 16 z układami stratygraficznymi. Miał kluczowe znaczenie dla określenia przyczyny osiadania, wybożenia i spękania północnej niepodpiwniczonej części budynku.

W wykopie stwierdzono iż fundament budynku ma zaledwie 120-140 cm. Zalega na warstwach i głębokich obiektach kulturowych o miąższości dochodzącej do 200 cm. Sądząc po uwarstwieniu kulturowym całej parceli, fundament nigdzie nie osiągnął gruntu rodzimego.

Lico północne fundamentu w wykopie 1. Właściwy fundament z dwóch warstw kamieni zalanych zaprawą wapienno-piaskową opiera się na warstwie kulturowej. Nad nimi trzy warstwy cegły powyżej odsadzka i kolejne warstwy cegieł już w licu ściany. Użyto cegły rozbiórkowej w tym gotyckiej silnie zawilgoconej i z widocznymi śladami erozji.

Na zdjęciach poniżej widoczne uwarstwienia kulturowe i średniowieczne obiekty sięgające do 200 cm poniżej stopy fundamentu.

W piwnicy budynku Rynek 16 wykonano jeden wykop.

Ściany nowożytnych piwnic wykonane z kamienia eratycznego opierają się na gruncie rodzimym. Młodsze filary z cegły maszynowej podpierające strop Kleina posadowiono na tej samej głębokości.

W piwnicy budynku Rwańska 1a wykonano dwa wykopy,
Piwnica 1, Wykop 1, Profil W

Piwnica 1, Wykop 1, Profil S

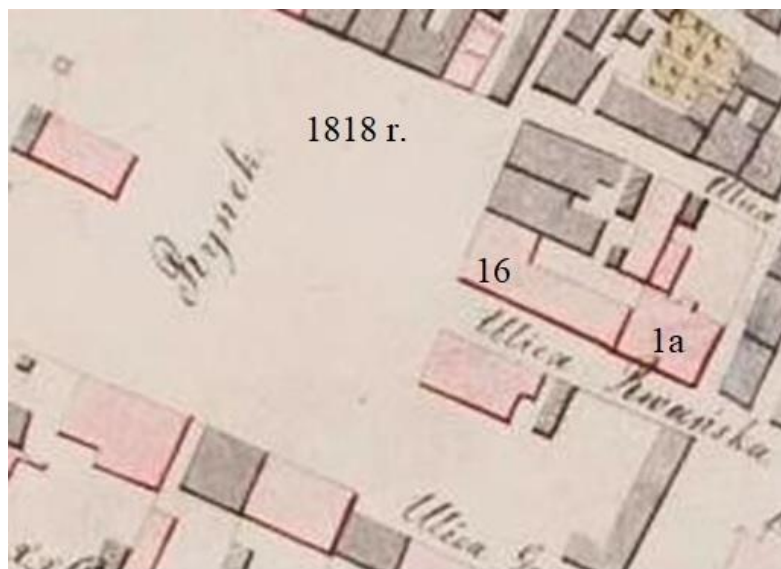
Piwnica1, Wykop 2, Profil N

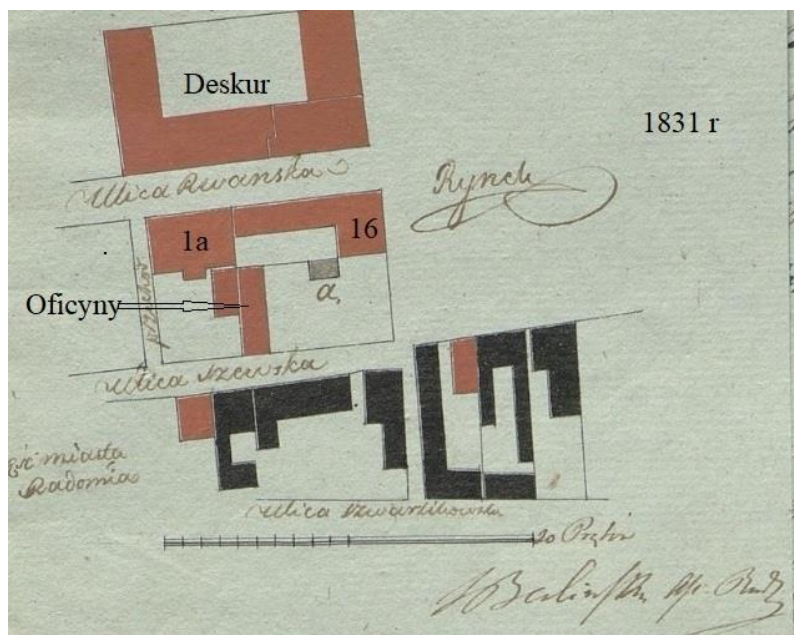
Piwnica 1, Wykop 2, Profil S

Obserwacja wykopów wskazuje , że ściany piwnic zostały posadowione na calcu, Warstwy użytkowe we wnętrzu piwnic pochodzą z okresu eksploatacji budynku. Fazy zabudowy badanych nieruchomości czytelne są w oparciu o źródła kartograficzne i ikonograficzne dopiero od końca XVIII wieku. Pokazane są na poniższych ilustracjach ich opisy podane były wyżej. Najstarsze fazy użytkowania tej przestrzeni czytelne są w wyniku eksploracji archeologicznej.

Plan miasta 1818 r

Plan z 1831 r.

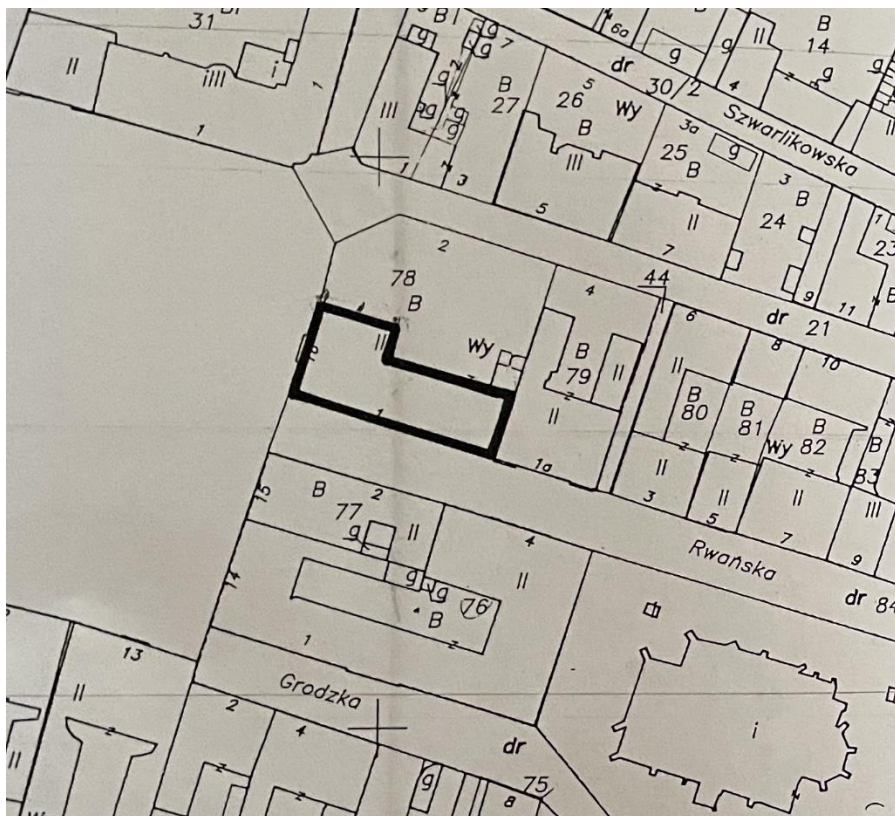
Plan miasta z 1867 roku

Widok pierzei wschodniej rynku na zdjęciach z lat czterdziestych XX wieku.

Powyżej Rwańska 1a widok od podwórza z istniejącymi oficynami. Poniżej plan katastralny obu badanych parceli stan z lat siedemdziesiątych XX wieku.

Powyżej widok na budynek Rynek 16 z istniejącymi oficynami Rwańska 1a. Poniżej widok na budynek Rwańska 1a po wyburzeniu oficyn.

Na ilustracji powyższej przedstawiono relacje zabudowy średniowiecznej i nowożytnej murowanej w obrębie badanego bloku. Widoczne jest usytuowanie rozebranych oficyn na granicy bloku zabudowy przyrynkowej i parceli Rwańska 1- Szewska.

W wykopie 1 zarejestrowano pozostałości trzech zespołów zabudowy pochodzące z okresu średniowiecznej lokacji miasta. Budynków głównych z elementami towarzyszącymi w postaci przybudówek usytuowanych przy pierzei rynku (ob. 22, ob. 21 i 7, ob. 34) oraz czwartej znajdującej się w narożniku NE wykopu (ob. 8 i 40). Ponadto zarejestrowano relikty wcześniejszego etapu użytkowego znajdującą się pod obiektami 21 i 34 (ob. 36) oraz pozostałości po konstrukcji szachulcowej w wykopie 1A. Charakterystyczne jest ich usytuowanie osią dłuższą prostopadle do pierzei rynkowych, czyli tworzyły zabudowę szczytowa w tej części rynku. Zabudowa towarzysząca układała się wzdłuż tych osi (czyli E-W) Trudno jest określić dokładne wielkości poszczególnych budynków elementy ich konstrukcji drewnianych zachowały się fragmentarycznie, brak jest zachowanych narożników i ciągłych odcinków podwalin.

To wyróżnia badany zespół od innych przyrynkowych mieszczańskich budowli średniowiecznych odkrytych dotychczas. Jest to skutek innego niezawilgoconego podłoża w którym drewno uległo znacznemu rozkładowi. Podłożem całkowym są różnoziarniste frakcje piasków i piasków zglinionych o znacznej przepuszczalności. Przeprowadzone w 2004 i 2010 badania geotechniczne nie potwierdziły lustra wody aż do 7 metrów od dzisiejszej powierzchni. roku

Na uwagę zasługuje równoległość podziałów przestrzennych zachowujących szerokość około 9 metrów. Parametry te dobrze wpisują się w określoną przez W.Kalinowskiego dwuprętową szerokość działek. Co więcej głębokości działek około 38 metrów odpowiadają długości tzw. sznura mniejszego służącego według tego Autora do rozmierzenia lokacyjnego miasta.

W wykopie 2 odkryto część zespołu mieszkalnego lub dwóch połączonych oraz pozostałości z wcześniejszego etapu użytkowego znajdujące się poniżej – narożnik NW wykopu, części W2/1 i W2/2 (warstwa A, B i C). Odkryto przypuszczanie pozostałości browaru składające się z pieca słodowego (prawdopodobnie drugiego, zniszczonego piec), dwóch studni z różnego etapu użytkowego wraz z kanałem odprowadzającym wodę, drewnianego moszczenia przestrzeni wokół studni, oraz pozostałości płotu dzielącego

parcele i przechodzącego przez studnię. Zarejestrowano fragment konstrukcji chaty w narożniku NE wykopu (ob. 19).

Budynek zadokumentowany został na poziomie WM IV w części W wykopu przy wschodniej granicy zarejestrowano deskę-bekę stanowiącą koniec konstrukcji. Z uwagi na zniszczenia współczesna kanalizacją (część 1) oraz zakres terenu badań nie zarejestrowano granic N, S i W. Wypełnisko stanowiła warstwa próchnicy brunatnej z organiczną domieszką. W centralnej części budynku zarejestrowano fragment konstrukcji podłogi lub/i ściany (deski/belki ułożone w układzie W-E).

Zespół gospodarczy słodowni- browaru został zarejestrowany w części E wykopu . W jego skład wchodziły piec słodowy (ob. 3), prawdopodobne pozostałości pieca (ob. 4), dwie studnie (ob. 20 i 30) wraz z kanałem odprowadzającym wodę oraz fragment beczki odkryty przy murze, w narożniku SW wykopu. Ponadto po stronie W studni zarejestrowano fragment drewnianego moszczenia terenu oraz pozostałości po sztachetowym płocie usytuowanym na linii N-S dochodzącym do studni nr 20.

Studnie zarejestrowano na poziomie WM V – ob. 20 oraz na poziomie WM VII – ob. 30. Chronologicznie ob. 30 był starszy, zaś ob. 20 został częściowo wkopany w niego. Średnica zarysu wkopu ob. 20 miała około 300 cm, zaś bok cembrowiny 100 cm. Głębokość od poziomu WM VII to około 250 cm, co daje 430 cm od współczesnego poziomu gruntu. Od zachodniej strony ob. 20 odchodził w kierunku N kanał odprowadzający wodę. Ob. 30 to pozostałość wcześniejszej studni zniszczonej prawdopodobnie w czasie użytkowania oraz przez budowę ob. 20 i współczesne konstrukcje. Miała zbliżone wymiary, jednak była nieco płytsza – od poziomu WM VII 180 cm.

Piec słodowy został odkryty w części W2/5 wykopu na poziomie WM II, jednak fragmentarycznie był widoczny od poziomu WM I. Zarejestrowane wymiary to 500 x 330 cm i głębokość 210 cm. Widoczny był wyraźny trzon ogniowy oraz czworokątna konstrukcja w części S służąca do wybierania popiołu. Piec miał wypełnisko warstwowe, noszące ślady wielokrotnego użytkowania.

Warte podkreślenia jest , że faza IV zespołu na grodzisku Piotrówka charakteryzuje się identycznym technicznie wznoszeniem budynków i obecnością licznych pieców o nieodgadnionej funkcji.

Płot dzielący młodszą studnię to zapewne ślad podziału pierwotnej działki zapewne w drodze dziedziczenia lub zakupu. Podział ten wpisuje się w moduł dwuprętowy. Obecna

szerokość działki 79 przekracza nieco 18 metrów a jej długość to około 37 metrów .Zespół gospodarczy zlokalizowany był na zapleczu działki od ulicy Szewskiej, część frontowa znajdowała się od strony ulicy Rwańskiej.

Materiał zabytkowy uzyskany w czasie prac badawczych jest wyjątkowo liczny około 36 350 zbytków, zabytków. Dominują zabytki ceramiczne w postaci różnej wielkości fragmentów naczyń liczące 21 211 sztuk. Kafle piecowe reprezentuje nieliczny zbiór fragmenty liczące 318 sztuk. Monety to zbiór 41 egzemplarzy. Znaleziono 5 ołowianych plomb towarowych. Przedmioty metalowe – żelazne to około 417 egzemplarzy.(gwoździe, podkówki do butów, nożyki, okucia budowlane, fragment ostrogi, wędzidła, kłódka żelazna itp. -końcowa ilość znalezisk może się zmienić po przeprowadzonej konserwacji) . Znaleziono 9 920 kości zwierzęcych, oraz 3319 fragmentów naczyń szklanych . W grupie zabytków wydzielonych są fragmenty fajek ceramicznych, kule kamienne w tym jedna od bombardy, osetki, toczydła piaskowcowe, część kościanego fletu, igły, szydła i przekłuwacze kościane. Fragmenty wyrobów szewskich to 56 egzemplarzy podeszew i mniejsze kawałki skór. Zabezpieczono także jeden kawałek tkaniny płóciennej .

Zespół zabytków jest wyjątkowy nie tylko z powodu swej obfitości. Najstarszy horyzont średniowiecznych znalezisk ceramicznych jest zbliżony i prawie identyczny do fazy IV-2 z grodziska Piotrówka. Pozostaje więc w ścisłym związku z translokacją ośrodka do nowego – kazimierzowskiego miasta. Średniowieczna kula granitowa bombardy to drugie takie znalezisko w Radomiu. Nasuwające się pytanie czy została użyta w ataku na miasto i kiedy to się stało na razie pozostaje bez odpowiedzi. Źródła pisane a co zatem idzie regionalni mediewiści na ten temat milczą.

Postulaty konserwatorskie

W świetle istniejącego stanu ochrony konserwatorskiej i pozyskanych nowych danych w pracach projektowych powinny być uwzględnione istniejące budynki na obu działkach. Budynek Rwańska 1a jest jeszcze w miarę dobrze zachowany, choć zapadający się dach spowodował penetrację wody w głąb budynku, zagrożone są istniejące sklepienia na parterze i piętrze. W znacznie gorzej zachowanym budynku Rynek 16 wszystkie piwnice zasługują na zachowanie i ekspozycję albowiem ilustrują najlepiej kolejne fazy funkcjonowania kamienicy od czasu renesansu po klasycyzm. Wyjątkowo trudnym zagadnieniem technicznym jest północna niepodpiwniczona część budynku. Sposób jej fundamentowania i użyty materiał rozbiórkowy do jej rozbudowy w czasach J. Pusztyniki powoduje, że w każdej chwili może runąć. Rozważyć należy rozebranie całości, wymianę fundamentów i odtworzenie kondygnacji naziemnych zgodnie z zachowanym i załączonym do opracowania projektem. Postulaty takie sformułowano w ekspertyzach technicznych z 2004 i 210 roku.

Na obszarze obecnie niezabudowanym znajdują się fragmenty fundamentów rozebranych oficyn, są w agonalnym stanie technicznym i nie są objęte ochroną konserwatorską. Ponadto ich stopy zalegają około 1,5 metra od powierzchni a pod nimi znajdują się średniowieczne warstwy osadnicze o miąższości około 1 m. Nie stanowią więc przeszkody w działaniach projektowych i budowlanych albowiem nie posiadają cech przemawiających za ich zachowaniem i ekspozycją. Między fundamentami oficyn pozostają liczne instalacje – ściekowe, kanalizacyjne i wodne, które mocno (głęboko i na znacznej powierzchni) zniszczyły warstwy kulturowe. Przebieg tych instalacji jest doskonale czytelny na przekrojach georadarowych.

Znaleziska zerodowanych konstrukcji drewnianych z okresu średniowiecza są szczątkowe- wszystkie zostały zadokumentowane i wyeksplorowane. Wydaje się że ich kontynuacja w przestrzeniach niewyeksplorowanych z powodu identycznych warunków glebowo-środowiskowych będzie mieć takie same cechy. Nie zachodzi potrzeba zachowania ich *in situ*.

W świetle powyższych uwag wydaje się, iż cała przestrzeń niezabudowana działek 78 i 79 może być objęta procesem inwestycyjnym na ogólnie przyjętych zasadach

konserwatorskich. W zależności od koncepcji zabudowy wolnych przestrzeni zakres uzupełniających badań archeologicznych określi radomska Delegatura Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Wyjątkowy charakter pozyskanego zbioru zabytków wymaga ich specjalistycznej konserwacji i analityczno-porównawczego opracowania. Znaczna część zabytków ma wysokie walory ekspozycyjne : kilkanaście naczyń , które można w pełni zrekonstruować, kamienne kule, toczydła i osetki, formy odlewnicze ,metalowe przedmioty codziennego użytku z okresu średniowiecza czy wyroby z kości i rogu.

Zespół zabudowy na obu działkach 78 i 79 wymaga zaktualizowanej inwentaryzacji i pełnych badań historyczno-architektonicznych. Obecnie znaczna część budynków jest niedostępna z powodów BHP.